

84(2P0C.711)6-4
Б 444

Нина Бельчекова

*Мөт не керегинде
шүңдәйт*

Нина Бельчекова

*Мөш не керегинде
шуулайт*

Алтай Республиканың
ГУ «Ұч-Сүмер» бичик чыгартузы
2005

84 (2 Рос-Алт) 6-4
Б 444

*Колхозтын кату-кабыр иштерин бүдүргөн, Ада-Төрөл жууда
жуулашкан тодош сөөктү Баштык Арбакович адамнын ла көбөк
сөөктү Токуна энемнин эземине учурлайдым.*

Автор.

Бельчекова Нина Баштыковна
Б 444 **О чем шумит кедр.** Рассказы. — ГУ книжное издательство
«Юч-Сюмер — Белуха» Республики Алтай, 2005. — 120 с.

Бичиичи албатынын ич-санаазын, жан-кылыгын сүреен jakшы
билер. Онын су-алтай тилдү куучындарын ла чөрчөктөрүн кычы-
раачылар соныркап кычырар.

0 A 3963

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

Б 4702070000 — 004
М 138 (03) 2005

ISBN 5-9209-0034-2

0 7. 0 ч. 2005

© ГУ книжное издательство
«Юч-Сюмер — Белуха» Республики Алтай, 2005

САЛЫМДЫ ЭЭЧИЙ СӨС БЕРИЛГЕН

1953 жылдын февраль айынын бирме төртүнчи күнүндө бистин алтай жондо Нина деп кижини туулган. Экинурда журтаган Сада-нов Баштык деп кижинин билезине база бир баш кожулган.

Алтай литературага прозаик-бичиичи Нина Бельчекова деп жангы автор кирди, республиканын журналистикасына Нина Бельчекова деп жарлу ат кожулып, бирме жылга угулып келди.

Нина Баштыковна эки бийик үредүлү кижини. Баштапкы дипломыла — математик-физик, Горно-Алтайсктагы государствен-ный педагогический институттын физико-математический факультедин божоткон, экинчи дипломыла — литератор-прозаик, Москвадагы А.М.Горькийдин адыла адалган Литературный институт-ты божоткон.

Кижинин салымы башту-жолду деп мынан көрүнүп жат. Кандый да күч болзо, Нина Баштыковна акту бойынын жолун ачып алган. Салымнын жолун таап, жайааныла жүретени база ырыс эмей. Онын прозалап бичиген иштеринен жангы үйе көрүнүп жат. Чүмделген литературанын үйези. Алдындагы бичиичи улус журт жаткан элдин сөзинен, фольклордон өзүп чыккан болзо, бу үйе — бичиктен тайанып өскөн. Бичикчи улустын үйези. Бир жанынан бу сүүнчилү айалга — айдарда, алтай литература бойынан жангы бичиичилер өзүп чыгар болуп тынып калтыр. Экинчиде — орус тилле жайым кычырып жадыс. Орус тил ажыра дезе телекейдин — Күнбадыш ла Күнчыгыш ороондордын — литературазын билип аладыс. Нина Бельчеванын прозазы шак бу солун айалганы керелеп жат.

Куучындарынын аттарын да уксагар: «Бүт меге, бүт», «Мөш не керегинде шуулайт», «Боро ат», «Көк Бөрү», «Өч»... Нина Баштыковна Экинур деп су-алтай журтта өскөн. Эне-адазы койдо, баланын жаш тужы турлуда өткөн. Байла, онын учун ар-бүткенди бичиирде — сөзи чике, калай-калас сөс жок, төрөл ар-бүткен бүткүл бойы көзине көрүнүп, төрөл табыжы сөстөн угулып, жүрегинди жылыдып турар.

Улусты жакшы билер, өзөгү сескир бичиичи. Куучындарда улустын сүр-кеберлери алтай журтта базып жүрген жаандарыстый ла. Жаманды-жакшыны унчупастан ла көдүрүп койотон улузыс. Керсү де, чыдамкай да.

Королто, жылыту, кату-өлүм, жангыскан кижинин ич-санааларын улуска көргүспей алып жүргенин сүреен чын бичип жат, бир кыйгы-кышкы, калак-сыгыт жогынан, араайынан, чала туйказынан, сезиндире, сестире, өзөгине тийдире. База ачузын билип отур-зын деп.

«Санааны ээчиир», «Мөш не керегинде шуулайт», «Өй эне» деп куучындарды кычырзан: «Кайран албатым, алтай жоным, кайран улустар — кандый коркышту үрелген, өй деп неме кандый коркышту кубулткан» — деп, кыйгы салар күүнин келер.

Жайалта берилип, чүмдеечи бүүдерде, кажы ла кижиге бойынын темазы кожо берилетен болтыр. Нина Бельчехованын прозазынан — жүрүм катулу да, жүрүм ачулу да деп ондоорун, бу жүрүмнин учы да бар, жалт эткен кеен-жаражы да бар деп кычыра-рын. Кандый да ачунун кийнинде иженчи артат. Өскүстин сески-рин, жангыстын чыдамкайын, жүрүм жүрер күүнди көдүрүп, алтай сөскө салып койотоны жайааны болтыр. Салымды ээчий — сөс берилтир.

Алтай литературада прозаик Нина Бельчехованын ады бар да, артар да. Психологический куучындар кажы ла өйдө тирү ле бойы артар, жааны да, жажы да кычырып, чүмдеген келин ле чилеп, жүреги сыстаар, көстөри жашталар. Бистерге үредүчи болгон, алтай прозанын жолун ачкан бичиичи Күүгей Төлөсов айдатан: «Ыйлап туруп бичиир керек, оорып туруп бичиир керек, өзөгинди өтсин, жүрегиннен тебилзин. Ол тужында бичигенин узак ла жүрүмдү болор» — деп.

«Ас албатынын поэди болгонын кийнинде жангыс билерин» — деп, Лазарь Васильевич Кокышев айдып барган. Эпши-бичиичи кижиге, эне кижиге онон до күч келижет. Эки жүрүм жүргендий — эне болуп журт тудар, салымнын учурын бүүдүрүп, бичик тудар. Өй дө кату келишти. Нина Бельчехованын бу кире иштенип, бичикке бичик кожуп, албатызын, Алтайын алтай сөслө келеп жүргенине жаан быйан!

Лергей Маскина

Өч

Муклай ла Попый — торконын јигиндий, тостын кыбындый антыгарлу најылар. Бир катап Муклай, уй кабырып турган Попыйды сакып болбой калала, деремне дөөн јүрүп ийди. Попый, байла, јүреги сезип ийген, сыр манла учуртып келеле, ат үстинен кыйгырды:

— Муклай! Мукла-ой!

Нөкөринин эмеени айыл ичинен каруузын берди:

— Муклай жо-ок! Јүреерт, јүреерт!

Попый адынын оозын айры-тейри тартып, оны эки јандап камчылап, өзөкти төмөн шунутты. Төмөн бир чук өскөн агаштарга једеле, Попый, көрүнбес буула кем де армакчылай соккондый, колы-буды тарпас эдип, аттан ажа конды. Будыла үзениге илинип, бир эмеш сүүртелеле, уштылып калды.

«Көп ичкилебезин, аракыдабазын, кампет-сакарды ундыгылабазың» — деп, јакып саларга чыккан үй кижии мыны көрүп, јүгүрип келди.

— О-о-ой! Будым... О-ой! Белим! Агыр... бу сен бе, көөркий... мени кем... О-ой, бажым... Мени кем армакчылап ийди, көрдин бе? — Попый бастыра бойын: озо баштап будын, белин, онон бажын сыймап, кыймыктадып көрөт.

— Кийим кургадып турган бууга илинген эмтирин, Попый. Карын кудайын јаан кижии болтырын, је туруп көр... Ары тураар, балдар, чаптык этпегер! — Муклайдын үйи јуулыжып келген балдарды ыраадып, ого турарга болушты.

Аттын јескинчек эмези онын ырызы болды. Коныр ады арка дөөн кирип алала, јайым отоп јүрди. Попыйдын үзениге илинген буды оорыйт, ол ого тын баспай аксайт.

— Муклайдын ок кереги. Ийт мени энирге јетире сакыбай, дояркаларла кожо јүре берип... — Попый ачузын бадырбай, Агыр-

дын ийнине тын тайанып, айткыланып браатты. Ман бажында аттан ашкан кижиле та не болуп калганы изү тарыйын жарты жок. Онын учун Аңгыр көп удурлашпай, жүк ле кими ректенип салды:

— Уйларды таштайла, не кергендеер...

Уй саар ойдө деремне түжеечи улус једип келдилер. Попыйдын деремнеде болгон үйи уйларды Аңгыр ла балдар айдап келткенин көрүп, сурады:

— Попый кайда? Деремне барган болзо, не көрүнбеди?

— Попый атка сүүртеткен, онту-калакта јадыры, — Аңгыр онын айлы јаар камчызыла көргүсти.

Улус ончозы оноор болдылар. Попый чын ла јаан оору кижидий јобош ло јайнулу онтоп јатты. «Доктор экелетен» — дежерде, болдыртпады. Оору будын үйинин ноокы арчуулыла ороп, кемге де туттуртпай багырат.

— Је алдырбас. Тыным ла үзүлбегенине кудайга баш! — дейле, үйине баштанды. — Сен, көөркий, будымды эмеш тудуп бер.

Улус таркай берерде, Попый туруп, чегендү күп төөн болды. «О-ой! У-уй!» — дейле, үйи оны ойто јаттыргызарга чырмайды.

— Акырзан, энези! Слерди сакып јадала, тамагым катты — деп унчугып, өбөөни базып барала, чегеннен ичип алды.

— Бу јаны ла туттуртпай да јаткан будына канай туруп келдин?! Тү-үк! Чеч арчуулымды, шилемир! Улус коркыдып, не оптонып турган кижиди бу?! — үйи чечип алган арчуулыла Попыйдын бажына сокты.

— Арай, арай! Ол, Муклай деп неме келип, уйларды кабырзын. Мен јокко аракыдап, јыргаарым деп сананбазын! Бери келген соңында, мен оны «так» айдарым, «так» айдарым... — Попый өкпөөргөнине күпте чегенди быжат ла быжат. Тышкары кижинин үни угуларда, орынына јада түжүп, тын онтой берди.

Ол күн энгерде Муклайды деремнеден таппагандар. Муклай, оны не сакып турганын билгендий, сурузы јок калды. Чала-была јунала, јайып кургатпаган кийимдий уужалып калган Муклайды жүк ле эртен тура экелгендер. Ол нөкөрине де кирбей, уйларды одорго чыгара берди. Попый тал-түшке јетире онтоп јадала, күүнине тийе берерде, чыгып келди. Јаан аксандап, айылды айландыра басты, ајыктанды. Муклайдын келери де билдирбейт.

Муклай Попыйды кем жок, аксандап базаып турган деп угала, энгирде кирди:

— Жакшы ба! Будын кандый, Попый?

Попый нөкөрине кылчас көрөлө, кезем сурады:

— Не, сынган болор деп сүүндин бе? Сакыбай, не учурт-тын, уул?!

— Деремне дөөн жол билбес жаш бала ба сен, Попый? — Муклай нөкөринин кыжыран күүнине жөмөжип ийгенин билбей де калды. Попыйга десе «жол билбес жаш бала» деп сөстөрдө бойынын бууга улдыгып, жыгылганына шоодылган сезилди.

— Кижн арай өлүп калбаган, а сего каткы, кокыр... — Попый, калганчыда сананып алган сөзүн айдарга, тыныш алынды. — Бот, сен кандый кам!

Муклай куугарып, көстөри жаандап келди, кей жетпей тургандый оозын ачып ийди. Попый бойынын калганчыда айткан сөзинин куулгазын ийдези Муклайла нени эдип турганын токыналу көрүп турды. Муклайла онон ары мындый кубулталар болды: чырайы ойто кызарып, көстөри өштөнкөй сыкыйа берди:

— Кем дедин, а-а?... Но-ко, но-ко... База катап айтсан да, Попый. Мен сени ол тушта...

— Не, айдып болбой, коркыыр деп пе? Сен кам! — Попый нөкөринин чырайына түкүрип ийгендий, ачымчылу сөсти айда салды.

— Ух! Шилемир! Ух, шайтан! Сен мени жаман сөслө айтлап, шоодып... Айла нөкөр дийт сени. Эмди ле адып саларым! — Муклай өштүзинен жескинип тургандый ого жууктабай, эжиктен ле кененип турды.

— Ат! Түней ле сен кам! — Попый шанкылдууш үниле «отко саржу уруп» ийди.

— Адарым! Чык! — Муклай узун сынын үч бүктеп, бөккөйлө, эжикти кайра таштап ийди.

— Бар, мылтыгыңды экел. Мен кийинип алайын... — Попый нөкөриле кожо андап барарга жөптөжип тургандый, токыналу айдат. Жүк ле чамчазын бедреп турган колдоры тын тыркыражып турдылар.

Үй улус, бала-барка туку төмөн, уй саар жерде, төгннин эдегинде болгылаган. Муклайдын ла Попыйдын айылдары төн өрө,

аркага коштой болгон. Олордын чур-чуманагын да, Муклайдын мылтык тудунып басканын да, оны ээчий Попыйдын болчондоп, тойтындатканын да улус көрбөгөн.

Эки нажы, эмди өштүлөр, эмеш өрөлөп, сууны кечеле, кыр дөөн бастылар. Попый жалбак ташка кармаданып туруп, чыгып алды. Онын көстөринде байагы өчөш оттор өчөмиктелип, чала жалтаныш билдирет. Муклай, коркыдып ийер, айса болзо жалына берер болор бо деген кижини, эмди аланзып турды.

— Мен сеге качаннан бери кам болдым, Попый?! — Муклай мылтыгын уулай тудуп сурады.

— Болгон до, эмди де кам! — Попый туура көрүп, каруузын берди.

Мылтыктын табыжы жызырай берди. Попый оны кам ла дийт, Муклай онын буттарынын алды дөөн адып ла жат. Табышка жүгүрүп келген улус эмес болзо, жеткер де болуп калгадый.

Эртезинде Муклай жаргыга угузу чаазын бичип алала, аймакка түшти. Бу кериш-адыш керегинде улус ончозы угуп, нак нөкөрлөргө каткырыжып тургандар. Олордын ачынышкандарын кем де жаан керекке бодобой, удабас ла ойто эптежи-п-жөптөжи каларына аланзыбай турган. Же жаан жашту эки-үч карган Муклайдын ла Попыйдын өбөкөлөри ортодо озогыда болгон өчти эске алынгылаарда, каткы-неме астай берди. Керек десе, олордын куучындарыла мындый болуптыр.

Ак-Айры өзөктө шоркырап аккан суу жанында турган сок жангыс агаш айылдын карачкыда жүк ле сомы билдирет. Ого кер атту, обору жаан эр кижини мантатканча келген:

— Абылдай! Бери чык! — деп, мылтыгын белетей тудуп алгырган. Бу коркышту кыйгыдан үргүлөп турган кырлар чочый бергендий жаңылана бергендер.

Тонын белдестенип алган эр кижини чыгып, эжикти жабардын кажы жанында атту кижини адып ийген. Ол айлын жөлөнгөнчө жыгылган Абылдайга жууктада жортуп, чырайына карайла, мантада берген...

Карануй түннин амырын тес кара чырайлу кам үй кижинин түнүрүнүн табыжы бузуп баштаганы удай берген. Тайылган аттын терези тенери дөөн канкайта эрелген. Айыл ичинде улус түнүрдин табыжынан, камнын очокты айландыра экпининен, уйку

жок өткүргөн түннен арып-чылаган. Көп сабазы анаар-мынаар ла жадала, уйуктап калгандар. Кам эмеен качан да мындый өктөм, экпиндү, бойын да ундып камдабаган болор. Онын Эрлик-бий ле алтыгы орооннын бар-жок көрмөстөрүн кычырган-тоологон каргыштарынан, жаштан ла терден жалтырап турган коркышту чырайынан улустын куйка-баштары жимирейт. Учы-учында камнын күчи чыгып, ол уйкуда улуска бүдүрилип, тентирилип, оды өчүп бараткан очокко коштой жыгыла берген. Түнгүр, шынкырт-канкырт тоолонуп барала тымыган.

Өлтүрткен Абылдай камнын сок жагыс уулы болгон. Бу камдаштын кийнинен удабай ла кер атту кижинин эн жаан уулы кенейте жада калган. Же камнын каргыжы онын өскө төрөөндөрине жетпей, база беш жыл өткөн. Кижини өлтүрөөчи Ардактын угы-төзүн жоголто «жири» деген өчтү амаду камнын ал-санаазын олжолоп салган. Ол бойынын камдажын жагыс ла ол амадуга ууландырып, суракту келген оору-жоболду улуска көп барбай жүргөн. База бир канча жыл камдап-камдап, чөккөйлө, Кадын ичинде жаан камга жеткен. Жарлу камнын тыныжы буулып, чичке жежегези чычас эдип, отура түжерде, кам эмеен бастыра бойы кулак боло бергендий сакыган:

— У-у-ух! — кам үшкүрүп, терин жениле арчып айткан: — Болуп албас ошкожим... Тодош сөөктү Ардактын тынын чек таппадым...

Кам үй кижини, чырайы сан башка тыртас эдип, тура жүгүргөн. Жаан камнын түнүри буттарына оролордо, туура теп, эжиктен чыга болгон. Онон ло бери сагыжы энделип, болгон ло жерде токтоп, учураган ла айылда камдап жүргөн.

Бир коркышту тымулу кышта чыт ла эткен жоон мөштий күчтү Ардак оорыган. Эди изип, ойто калтырап, терлеп, ойто ло тери сооп, Ардак калганчы коногым келгени бу туру деп, кириш-чыгыш сагышту жаткан. Үйи эниргеери очокто отты жаанада салып, уй-малына чыккан. Тышкары салкын кижинин үниле сыктап, сыгырып, ыраак жокто карагайлардын күчтү сындарын кыярада ээлтип, будактарын шууладып турган. Агаш айылдын бош чобразын калт-малт экчеп, төрдөгү тежиктен кирип, оору кижинин үстине соок тынган. Жалбырап көндүгө берген от кенетийин жап ла өчүп,

ышталып баштаган. Чанкыр ыш айылга кирген соок кейге үрдүрүп, айдадып, сан башка куулгазын тындуларга түней болуп турган. Ардакка түнүрдин «түнк-түнк» табыжы, үй кижинин ый-сыгыды угулып, жаңы ла изип келген эди-канын соодып ийген. Онон айылдын эжиги кайра женил ташталып, карлу күчтү салкынла кожо салмар, жаргак тонду эмеен кирген. Оору кижинин эди ойто изип, ол араай онтоп жаткан. Кам үй кижиге кезилип, кадып калган эриндериле нени де айдып, онкойып калган калапту чокторлу көстөриле оны өрүмдей көргөн. Эмеен, эжикте Ардактын үйи көрүнөрдө, түнүрдин оору кижинин үсти дөөн таштап ийеле, түнүктөн ышла кожо чыга берген. Ардак аайы-бажы жок кыйгырып, та нени де бойынан ыраткандый эки колыла жаңып отурган.

Үч конгон кийинде андап жүргөн улус коштойында таскылдан соокко тонуп калган кам эмееннин сөөгүн тапкандар. Ол та Ардактын оору деп угала, келип жадала божогон, та Ардак эшке киреле, кайра жолдо чарчаган, кем де билбес болгон.

Ардак — Попыйдын өбөкөзи кижиге, кам эмеен Муклайдын энези ажыра төрөөни болгон дежет. Муклай бу керекти ада-энезинен, жаан жашту улустан угуп, кам эмеенди коркышту килеп жүрөтөн. Ол бир катап эзиреле, Попыйга чалчып: «Угынды үзе жиirim, камдаарым» — деп, теленир тарелканы калырадып «камдаган» болгон. Онон тегерик чырайы отко жалтырап отурган Попыйга чурап барала, оны сооро туткан. Болчок Попый онын узун буттарынын ортозынан уштылып чыккан. Муклай десе күпти кукактай алып, ачу-ачу ыйлай берген. Онон ло бери Попый Муклайды тын ачындырарга ла сананганда, оны «кам» дейтен.

Ачыныш-кородош ундылып каларда, Муклайга ла Попыйга жаргыга баратан чаазын келген. Олор экү, ойто эптежип калган улус, атту чанакка отуруп, аймак түштилөр. Ого түндө једип, таныштарында конуп алала, эртен тура жаргыга бардылар. Жаргычы, карган эр кижиге, олор экүни кыбына кийдирип айткан:

— Слер, жаан өбөгөндөр, канайып турган улус?! Эдер неме жок по слерде? Уйалбай, болор-болбос немеден улам айткылажып, жаргылажып турганаар неге јараар?

Анайып арбанып салала, олорды јандырып ийген. Эки нөкөр аракыдан алала, деремнеге једип, ойто ло ачыныштылар. Муклай улуска мынайда айдыптыр.

— Попыйды жаргылабазын деп жүк ле арайдан сурап алдым.

— Мен сенин мылтыктан атканыңды жажырбаган болзом, менен озо карануй жерге једер эдин! — деп, тын ачынган Попый айдыптыр. Учы-учында Муклай Попыйды чанакка отургыспай, јанып ийтир. Попый дезе: «Акыр ла мен сени «так» айдарым» — деп кекенип, јойу јаныптыр.

Көк бөрү

Көк Бөрү Эзиннин тайгазында, эн бийик содондо, кыймык јок отурат... Айдын түн. Мынан көргөндө, айландыра тайгалар жабызак билдирет. Јоон карган бөрү ыраакта, беш өзөктин белтириндеги журттөөн баштанып алган узак ла отурат. Журттын өчөмик отторы көрүнөт. Бөрүнин көстөринин чокторы, мынан жабыс билдирген жылдыстардын чокторындый, өдүни ле јебрен, куулгазын ла мөнкүлик.

Көк Бөрү, јаан үүрдин башчызы, бого та канчанчы катап келди, та канчанчы катап мынайда кыймыгы јок отурды болбогой. Онын мындый терен ширтүге, шүүнишке кире берген ойинде Јерде ле Тенериде ой, жүрүм токтой түшкендий билдирет. Је Көк Бөрү эмди де курч көстөриле үзезин көрүп, уккур кулактарыла угуп, јыткыр тумчугыла ончозын јыткарып, керек дезе, кажы ла кылыла айландыразын сезет. Мында ого Јер де, Ак-Айас та јуук, ол олоордын кажызыла да колбузын сезип отурат...

Ол, тегин ле бөрү, үүринин, бөрүлердин жүрүмиле, анылу ээжи-јанжыгуларыла жүрген. Је бу јуугындагы эн бийик содонго келип, мынайда отурганда ол бойын тегин бөрүдий эмес, јебрен ле ойгор Көк Бөрүдий сезет. Јерден, Ак-Айастан куулгазындалып келген ийде-күчтер ого сезилбести сестирип, ойгортпосты ойгорттырып турат.

Бир төс јыраазы, сок јаныс агажы јок элбек өзөктө јаткан журт озодо мындый ла ээн, кунукчылду билдирбейтен. Журтка түжүп келген өзөктөрдin ыраак баштарындагы тайгаларда да, јуугындагы эки кырда да чыт эдип калган чет агаштар өскөн. Озодо — ол качан?.. Айса болзо, бөрү канчын јиит тушта, бу журтла коштой агаштарда јажынып, ого јууктада келип турарда; айса

болзо, Көк Бөрү онон до эрте — озогы ойди бойынын бөрү-
өбөкөлөрүнөн энчилеп алган изү канынын эземиле, сезимиле де
ойгортып жат?

Эмди ол кырлар түгин үзе јулуп салгандый тас тургулары;
ыраакта тайгалар, ол тоодо Көк Бөрүнин отурган Эзин тайгазы
калапту тартыжуда јендирткен бөрүнин анан-мынан јара тарт-
тырткан терезиндий ле. Калганчы јылдарда кижи күчтү ле јыду
темир-терсине отурып, озодо кижиден болгой, кезик ан-куш та
болбогон јыш-тайгаларга јетти. Өлөнн болзо, өлөннн, агажы бол-
зо, агажын, тажы болзо, тажын — ончозын ла бүртүп, јемирип
апарат. Кижн — ол эки бутту ан. Ан болзо, оны јерлик ан болуп
бүткен бөрү не ондобой јат? Бу эки бутту ан туку-у өзөктөги уйа-
јуртынан бери, тайга-ташка чыгып, ондый көп ан-кушты не кы-
рат, ума-јок агаш-јырааны не јыгат. Кижн ондый ла јоон ан эмес,
ого ондый көп эт, тере, агаш не керек? Көк Бөрүнин јаан үүри ан-
кушты бойынын јип-тойгодыйынан артыктап, көптөдө кырып баш-
таза, бу Кан-Алтайда тирү неме артпас...

Улус күчтү, сүмелү. Олордо түрген буттар јок то болзо, олор
аргымактый темир аттарлу, учуп чыгар јаан куштарлу; тырмакта-
ры ла тиштери моко до болзо, учкур бычакту, тынар-тындуны
ыраактан ла јыгып алар көндөй темирлү. Тегин ле карган бөрү
улусты ондобой јат, сүүбей јат: казыры, ачы, јаман јыды учун. Көк
Бөрү дезе, улусты та канайып та сезип јат, керек дезе, ондоп то
ийгедий. Анчада ла Јер-телекейдин, Ак-Айастын тыныжын, ши-
миртин тындалап, мынайда отурганда, јурттын амырын, уйкузын
ол, Көк Бөрү, корып тургандый билдирет. Кезикте, кийнинде ле
он јанында јаан мөнкүлерден соккон соок эзин-салкын онын көк
түгин јелбиредип, кулактарына эрикчелдү-ү сыктап турганда, Көк
Бөрү төмөн јурт учун та неден де чочып, үрkip баштайт... Бу туш-
та онын Ак-Ајаска канкайып, узада-а улыыр-улыыр күүни келет.
Үүрдин башчызы онойып экиленип јүрет: тегин бөрү улусты, оло-
дын јурт-уйазын көрбөс, Көк Бөрү дезе олорло јилбиркеер.

Көк Бөрү јаны ла үүрдин башчызы болуп турарда, улус
Эзиннин тайгазына једип келген ой болгон. Улус, темир-терс
аттарына сыралышкан, бийик тайгаларга једе конуп, өлөн эткен,
агаштарды јыгып турган. Көп ан-кушка да, башчы бөрүнин үүрине
де там ла өрөлөп, ырбаарга келишкен эди. Ол тушта Көк Бөрү

эмдиги отурган содонды жаңы ла табып, ондо отурарын сүйүтөн болгон.

Бир катап ол база ла содонго чыгып, та үргүгө кирген, та база кандый бир ийденин куулгазынына алдырган, көрүп отурза, эки буттулар коо-коо кызыл тыттарды темир тиштерлү, огуруп турар темирлериле жыгып-жыгып турдылар. Кажы ла жыгылган тыттын табыжы тайгалардын көксинен онтудый ойто жаңыланат: та тайга-таш, та агаш бойы онтойт? Бир жараш тыт жыгылып браадала, кижичилеп онтоп, калактайт: «Jo-o, jo-o!» Бу калактан Көк Бөрү серт эдип, көстөрүн ачты, же жетире ондонбой отурды.

Бу куулгазын көрүмнин кийинде, жаан удабай бир күн кырларды ажыра соккон салкын ыштын, база та ненин де жаман жыдын экелген. Көк Бөрү салкыннын сокконына уулу шунудып, кырланга чыгара мантап барала, ары жаңы жаар карап отура берген. Бу ла жууктарда агашка бүркөткөн кобы жулуп салгандый, ээн ле өскө болуптыр. Эки буттулар киреелерин огыртып, өрөлөй арткан агаштарды жыгып турган. Кенетийин эң ле бийигинде агашты кезип турган эки кижинин бирүзүн жыгылган тыт базып барган. Киреелердин табыжы ортозында Көк Бөрү «jo-o, jo-o!» — деген кыйгы-онтуны угуп ийген. Жаан удабай ол жаңынан соккон салкын жаңы жыккан агаштын, ыштын жыттарыла кожо каннын жыдын экелген. Бөрү «jo-o, jo-o» дегенинин бастыра ачу, өткүн сызын учына жетире ол ло тушта ондогон. Бу ок өйдө Кижичилеп ондый ла күчтү, коркышту эмес деп билип алган. Кижичилеп ондый ончо ло бар-жок немедий өлүмтик, бортык жайалта болуптыр.

Агажын кескен кобыга улус экинчи катап келип, күчтү аттарыла төнгөштөрдү тазылыла кодору тартып жайлаткандар. Онон жердин кыртыжын антарып койгондор. Кобыда шоркырап аккан эки тонмок суунун коолун бузуп, састап салгандар. Бу өйдө Көк Бөрү кижичилеп деп анды, онын эткенин чек ондобой барган. Алдында кижичилеп тарткан сезими, жылбүзү жоголып, ондо өштөнкөй лө канзырак бөрү ойгонып, артыктап баштаган. Оны бу жеек, жимекей эдүйнө токтодор, жоголтор күүн олжологон.

Бир катап түндө башчы бөрү ол ло содонында отурган. Эки бутту аңнын бойыла кожо экелген чочыдузын, онын айландыра не-немеге жетирип турган каршузы, жеткири онын өзөк-буурын өрүмдөп турган. Төмөн уйкуда карарып жаткан журт — кижинин

уйазы. Ол ондо амырап, ажанып, балдарын чыдадып јат. Оны балдарыла кожо уйазында ла тоскырып, јоголтып салза... Табару! — Көк Бөрүнүн көстөри кенетийин јылдыстардан јаркынду боло бергендер... Ан-кужы качары кача берген, кижиге кырдырары кырдырган Эзин тайганын ач бөрүлери — кан ла јем сескен казыр аны — јурт төөн түрген көчкөдий шунудып брааткан. Башчы бөрү олордын бажында, эн озо... Бот кижинин јытту, ышту уйазы, ол бойы туру, күчтү ле сүмелу ан. Көндөй темирин башчы бөрүге удур ла тудат, оттор јалт! Бөрү бу ла тушта калып, кижинин кејиринен капсый алат... «Јо-о!» — деген кыйгы, јылу каннын јыды, амтаны...

Көк Бөрү тын тиштенип алган азуларын божодып ийеле, коркышту бу көрүмнен јайымдалып, ичкери көргөн. Јок, ол бойынын содонында ла отурган эмтир, јурт та, үүр де јайым уйкуда. Кижиде сүреен бортык, онын уйазынын амыры да бузулчан. Кижиде — Јердин үстинде бастыра тынар-тынбас не-немеден бийик ле аңылу турган ан. Је ол олордый ла короор-јоголор конокту. Көк Бөрү ол түн оны база катап терен сезип, онын карыганча онызын ундыбай јүрген.

Эмди карган Көк Бөрүнүн бу содондо отурары да көптөди, онын чочыдулу ла эрикчелдү сезими де тыңыды. Јер тын кубулды: кейдин јыды башка, тенеринин өни өскө, өлөн-курсактын, аржан-суулардын амтаны аңылу, кижиде, ан-куш олорло тынып, азыранып, база тын үрелди. Кижиде, бөрү де — ончозы-ончозы бир тегерик тизүде. Андардын эн санаалузы, олардон эн бийик турганы — Кижиде, онын угы үзүлбес учурлу. Онын санаа-укаазы, ийде-күчи, санаа-күүни там ары тыңыыр, бийиктеер јанду. Ак-Айаста Кардын Јолы кандый јуук, ол јолло бу Јерден јүре берер арга бар ба? Чындап та, бу Кардын Јолынын јылдыстары калганчы өйдө кандый јабыс, кандый јуук. Кижинин уйа-јуртында баланын ыйы кандый өткүн угулат. Ол јаңы туулган эр киндиктү бала эмтир...

Јоон Көк Бөрү качан да Кижинин уйазына тын јууктабаган. Је бүгүн ол кандый да куулгазын ийде-күчке, сезимге багып, оноор шунудып түшти. Танары јуук бийик содонына јаш баланы ка-

байыла тиштенип алган жетти. Ол баланы алдына чебер салып, журт төөн көрди, бир эмеш отурды. Онон койу жыраа-четтерлү корым-таштарда уйазына баланы тиштенгенче једип барды. Оңдо күчүктериле кожо јаткан тижн бөрүннн койнына јаш баланы сугуп койды...

Эр киндиктү јаш бала Јер-энезиннн јыт-кейиле јакшы ла тынып, көстөри ого-бого једип, шулуруп турарда, Көк Бөрү ап-айас айдын түнде үүрин эн бийик содонго јууп ийди. Эне Бөрү кызылтас «күчүгин» ончозынан анылап, тын кичееп, корып турат. Јаан удабай Јердин ле Ак-Айастын ортозы јууктажа бергендий, јылдыстар јаркынду-јаркынду чалыжа берди. Кардын Јолы бөрүлердин турган содонына сайылды. Бу тушта бөрүлер Ай јаар баштанып улыгылап баштадылар. Көк Бөрү калганчы катап Јер јаар көрүп салала, Кардын Јолына калып ийди. Оны ээчиде арткандары, бастыра үүр јолго ууланып ийди. Көк Бөрү үүриннн бажында узак ла барбазын, керек дезе, бүткүл үүр де Орчыланннн бу јолынын учына јетпезин сезип браатты. Је ол Эне Бөрүннн балазын, јүрүмди баалаганынын, Ак-Айастын мөнкүлик сүүжиннн ийдезин јакшы билген, ого иженген.

Мөш не керегинде шуулайт

Көзнөктин алдында бийик теректер саргарган јалбрактарыла билдирер-билдирбес шылырадат. Бу өткүн јаркынду, айас күнде олордын јалбрактары алтындый, керек дезе, шылыртында да күзүнничектердин чичке, ойынгыр күүзи эбелет. Арајан көзнөктөн ырабай, агаштардын ортозыла келген орык јолдон көс албайт. Учы-учында чыгып, садты өдөлө, больницанын каалгазына келди. Ыраак јокто автобустан түшкен, јаранган, каткырган улустын ортозында кызы көрүнөр болор бо деп, ајыктай берди. Ајанар өй једе берген. Элес келбеди...

Арајанннн јакшы күңле, кызыла јолыгар деген санаала кожо келген јылу, амыр күүни өдүп, ол кайра басты. Јолдон туура отургышка арајдан ла једип, отура түшти. Элестин энези, Кадык, божоор алдында айткан:

— Арајан, Элеске он сегис јаш толгончо, беш јыл кижн алба...

Онон бери јети јыл өтті. Арајан көксиндеги јылытунын ла жанысканзыраганынын ачузын жангыскан алып јүрген. Онон ол ачу сыс јүрегинде өтпөс оору-јобол болуп, оны кинчектеп келди. Ойто ло тынгыскып келген көксин тудунып, Арајан Элести көрүп ийди. Ол адазына капшайлап келетти. Арајан колын капшай алып, кызына күлүмзиренерге чырмайды.

— Јакшы кондоор бо, ада? Мен магазинде очередьте туруп, оройтыдым...

— Јакшы, балам, јакшы... А ненин очырадына турдын, кызым? — адазы сурады.

— Сопоктор келген, арайдан ла једиштим! Бу Слердин чырайаар кандый өткүре куу, адам? Слерди узак баспазын деген эмес пе? — Элес адазына коштой отурып сурады.

— Узак баспадым, балам... Бого ло келип отурганым бу... је сопокты алганын јакшы.

— Эйе! Јараш, импортный сопок не... Эмди меге албаа эмезе ого јүк түлкү бөрүк керек. Кем де арчуулду јүрбей јат, уйатту... — кызы адазына јажыганду көрди.

— Акыр ла, балам, жангыс ла чыгып алайын, айлыма једейин. Ол тушта түлкү кайда барар. — Арајан билдирбес јанынан јаанап калган кызычагына карузып та турза, канай эркеледерин билбей отурды. Элестин сүүнгенин ајаарып, онын бажын эби јок сыймап салды.

— Качан чыгарарыс дежет, ада? Соокторго јетире Слер јазылып, андаар боло бербейеер. Је ажанар ой јетти, ада, барыгар — кызы туруп, адазыла айрылышты.

Је Арајанды узак јандырбагандар. Онын санаазынан түлкү чыкпайт, түжине кирет. Айлына күннен күнге суранып, јайнап тура берерде, оны јаткан јеринде эмдензин, кичеенип јүрзин деп јакарала, јандырып ийдилер.

Сооп, баштапкы кар түжерде ле Арајан тайгага чыкты. Кандый амадулу келгенин ундып, арыганын да сеспей, түжине ле јортуп јүрди.

Энирде байбак мөш алдында одуланды. Кургак будактар тызырап, капшай күйүп чыкты. Арајаннын көстөрине күйүп турган будактардын ордына үй кижинин јараш арчуулы, кийими көрүнди.

А 2966

Жутпа жалбыш торко-мандык кийимди курчай алып, өртөп ло жат... Аражан көстөрүн жыжып, ол керегинде сананбаска чырмайды. Же бир ле келген эске алыныш жаныскан жүрген кижиге амыр бербейт. Аражан операциянын кийнинде эдиреп, терлеп жадала, чырайына соок, серүүн неме тийерде, билинип келген. Жанында кунукчылду көстөрлү келин отурган. Аражан көстөрүн жумуп, ойто ачкан. Байагы кижиге ого күлүмзиренип отурган. Аражан туруп басканча ла, үй кижиге оны балазындый кичееген. Же Аражан туруп база ла берерде, Күүзел онон ырай берген. Ол оору үй улусла кожо Аражанды андыжып, омордын кокыр-каткызын жөмөжип турар болгон.

— О-о! База бир кижиге алатан жиит клеет! — арык, узун Аражан араай базып келгенде, үй улус каткырыжатан. Ол Күүзелге тартылып, оныла куучындажып жүрерге амадаган. Же үй кижинин жардак каткызы ол каткылардан аныланып, Аражанды кородоуп турган.

Же орында болужу жок жадар өй Күүзелге де келген. Аражан онын палатазына келип отурар боло берген.

— Слер, келбегер, былар... Тегин ле не отурараар мында, барыгар — деп айдып, Күүзел чөкөгөн.

— Слер мен жадарымда коштой болуп, көргөнөөр. Мен эмди Слерди канай жаныскан арттыратам? — Аражан оны токынадып салып отурар ла.

Каа-жаа город барганда, Аражан Күүзелге сый эдип, нени-нени садып алар болгон. Онын сыйларында жараш чололорлу баалу арчуул, солоныдый өңдөрлү платье, жинжилер, чамчалар болгон. Бир күн Аражан мыны ончозын Күүзелдин тумбочказына экелип салган. Күүзел аларынан мойноп ийген: «Слер мындый сыйды жаныс балагарга беригер... Мен, туш кижиге, андый баалу сый алып болбозым. Тон калды, сыйындарыгарга беригер. Кижиге төрөөндөрине керек. Олор ок Слерди сананып, килеп жүрер. Оору кижиге не болбос (незин жажыраар?). Не-не болзо, олор Слерге ыйлажар, кородоор. Апараар, жаан кижиге онойтпогор.

Ол ло күн Аражан садып алган бастыра сыйын өртөп салган. Ол аргалу болзо, кийимдерле кожо Күүзелге карузыган күүнин де күүдүрүп салгадый жүрген.

Отто чай ажа берерде, Аражан санааларынан айрылып, тура жүүрдү. Кара оогуш казанын отко коштой тургузып, ого чай салды.

— Јиит, су-кадык тужыста не јолыгышпадыс деер?! — калганчы өйлөрдө, больницанан чыгар алдында, Күүзел кородоп айдар болгон. — Айса, ол өйдө бис бой-бойысты ајаарбас та эдис?

Эске алыныштан, узак јортыштан арыган Арајан туујырай бергенин сеспеди. Арајан кызыл-марал терени силкий тудуп, јаагына јапшырат. Јымжак, јылу түк онын јүзин эркеледип, јүрегин сүүндирет. Кенетийин колдорында тере тирү түлкү болуп, төжине узун, чичке тырмактарын терен кийдирип, ачу тырмай берди. Түлкүнин јелбер түктери оны тумчалайт, тынарга күч. Онын соок көстөри оны өрүмдейт. Јок, озор Элестин чуғулду көстөри эмтир. «Элес? Элес, балам!» — Арајан кызын кычырат. Је ого ненин де учун кей јетпейт. Ол көстөр Кадыктын кунукчылду көстөри боло берет... Тырмакташ јоголып, јениле берди. «Араја-а-а!» — Кадыктын үни өзөк-буурын өдө берген чиледи. Арајан күч ойгонды, јүрегинин уур согулыжы арка-тууга јаныланып тургандый. Айландыра карануй түн. Бу одуланган мөшти Арајан јиит тужынан бери билетен.

Баштап ла андап јүреле, мында конордо, ого сан башка неме түжелген эди. От салып, чай кайнадып, арчын бурладып, Алтайын алкап, ажанып алган. Карануй койылгалак, је јылдыстар чагылыжып келген энир болгон. Мынайып ла отурганча, Арајаннын јүрегине кунукчылду, јайнулу сыс табарган. Арајан өткөн јаш тужын сананып, эмдиги өйине јеткен. Кандый да тоқыналы јок саналардан, сезимнен, көгүсте јажу сыстан ба, уулдын көстөри јашталып келген. Онон та уйуктай берген, та эмеш ле туујырай берген, билбес... Кенейте та не де шуулап келген, боро-чанкыр туман оны туй алып, айлана согуп ийген. Арајан коркыганына алгырып ийгенин сеспей де калган, јүреги оозына келип, арай ла чыга бербегендий. Онон ол боро туманнын ортозынан куштын сомы көрүнип келеле, кыс болуп тура берген. Кыс коркышту јараш. Кара-күрен чачынын учы јерге јайылып калган. Көстөри! Андый јараш көстөрди качан да көрбөгөн болор, јер үстинде мындый кыс та јок болор. Арајан бир ле ајаарза, мылтыгы отурган јеринде јадыры. Алган ла бойынча, чоткыжын кайра тартып, уулай туткан. Эмеш ле тап этсе, адып ийерге белен болгон, а адайын дезе база коркып турган. Јаражы коркыш... Анайып ла турганча, кыс, эки көзинен јаш араайын чыгып, јаактарын төмөн акканчылаарда ла, јылыяа берген... Арајан, тудунып алган мылтыгы (оны та ка-

най алган билбес) шак этире ташка согула берерде, ойгонып келген. Онын ла кийнинде уул ол кеен кысты түженер болгон, туштаарга каран иженип жүрген.

Бир катап түжинде бу ла мөш алдында эмтир. Ол кыс Аражанга ыйлап айткан: «Мен ол тушта сеге айдарга санангам, же сенин көстөрүнгөнөн жалтангам. Жажыл бүр жайылза, күүк эдип баштаза, туштажарыбыс?»

Үч жыл өткөн соондо, жаскыда Аражан Кадыкты алган. Куулгазынду жаражай ого жолыкпаган, каа-жаа түжине ол кирип ле, байбак мөш кунукчылду шуулап ла турар болгон.

Эмди Кадык жок... Күүзел?! Аражан ойто ло Күүзелди сананып жадала, уйуктап калтыр... Карган мөштин алдында көрүп турза, туку төмөн эки кижичелип жат. Жууктап келерде, бирүзи Элес эмтир, оны энези јединип экелтир. Одуга једип-јетпей Кадык кайра бурыырда, Элес артып калат. «Кадык?» — деп кычырып, Аражан кийнинен болды. Үй кижинин узун чачы јерди јалмап, жайылып браатты. Ол Кадык эмес, туку качан түжелген куш-кыс эмтир. Ол кайра көрөрдө, Күүзел болтыр. Аражан ого тын сүүнип кычырды. Же Күүзел база катап көрбөди, јоголып калды.

Чыккалак күннин чокторы айас, ару тенгерини јаркындалтып турарда, түниле түжени де, сананганы да болбогондый Аражан сергелен турды. Качан да јайнулу куш-кыс болуп, Аражаннын бойына да јарты жок салымы, жууктап ла келзен, солоныдый ырай берер ырызы түжелген болор.

Озогы нөкөр

Оору?! хм — Јылкычынын үнинде сурак та, кайкаганы да билдирди. Үйи, таныш «хм»-ды угуп ийеле, онын чырайына көрди. Же Јылкычы бажын салактадып алган отурды. Обөөни неге-неге сүүнзе эмезе күүни јакшы болзо, «хм-хм» — деп, көксин кенгидип тургандый табыш чыгаратан. Чала ол үнденишке бүдүнбей (кижи оорыза неге сүүнер?), үйи куучынын онон ары улалткан эди.

Кере түжине, кайда ла жүргежин, нени ле эткежин Јылкычынын санаазынан ол куучын чыкпайт. Аспанды оору, городто деп угарда ла Јылкычынын көксинде бир эмеш ойгө тырмактарын жажырып алган кыјыран, јаман күүни ойгонып келген. Маказыранып, «хм» дегени ол болгон. Онон үйи Аспанды тын оору

деерде, ойто килеп, ол тырмактап келген кара, чаптык күүнин жаба базарга, тоқынадарга ченешкен. Кижини оору, тўбекте, ого макатып, көөрөөргө уят. Ол аксак атту кижиле жарышканга эмеже жүзүп билбесле суу кечерге маргышканга түней...

Качан да жүзүп билбес уул Жылкычы болгон. Туку канча жыл кайра, качан Жылкычынын ару, joboш жүрегинде бу чаптык, кара неме табылгалакта, Жылкычынын санаазыла, «онын» өни кара, не дезе «ол» кыймыктанып, ойгонып, тырмактап ла келзе, Жылкычыга Жүгүрик-суунын жарадындагы уур таштардый кара-кара санаалар келер. Күүни жаман боло берер. Чаптык болуп турганы жарттан-жарт неме. Жакшы, тоқыналу иштеп, жүрүмди жүрүп ле турганчан, угула ла берер: «Аспан оны алган, оны туткан... Аспан ого барган, оны көргөн... Аспанда мотоцикл... машина...» Чаптыгы, сандыраштузы ол. Жылкычы онын кийнинде уйкузын да, тоқыналын да жылытып жат. Ол «онон» айрыларга ченешкен, же не де болбогон. Жылкычы он беш жылга чыгара бу күүнди алып жүрү. «Ол» Аспаннан улам табылган, ол ло ок өйдө «ол» Аспанга удурат.

Аспаннын үйи озодо кеберкек, жакшы бала болгон. Аспан ла Жылкычы эки башка колхозтордо, эки башка кылык-жанду да болгылаза, же эн жуук нажалар болгон. Олордын эки кичинек деремнезинен суунын жарадында бир колхоз төзөлгөн. Аспан жаан суулу жерде чыдаган, жүзүп те, чөнүп те билер узун, чыйрак уул. Жылкычы тонмок суудан өскө суу көргөн эмес, нени де билбес, joboш болгон. Онын төби, joboжы ииттерге, байла, коркынчакка бодолотон. Олордын ортодо Кайын (эмди Аспаннын үйи) көрүне берерде, Жылкычы там joboжып, а Аспаннын омогы, кокыры там көптөгөн. «Көрүне» берген дегени ол кайдан да келгени эмес. Ол — оогош, сырсак бүдүмдү кызыктын чыдап, кежегези жооноп, кураазын ажып, эптү, жараш кыс болгоны, ииттердин оны «көрүп» ийгени. Кайын чын ла жаскыда жажарып келген жаражай кайынашты эрке шылырт эрмектү, ээлгир, коо сынду болгон. Ойындарда жаан кара көстөрүн суркурадып, эки уул жаар кылчайып көргөндө, олор кызарып, бой-бойына баштанып, куучындажаачы улус болгылап турар. Же онон Аспан Кайынашка жууктап, эжерлү ойындарда оныла кожо болуп, ийиктелип турар болгон. Ол кыска жууктабаза, Аспан эмес эмей. Жылкычы билдирбезинен кыйналып, кысты нөкөрине күнүркеп жүргөн. Жок, ол тушта бу кара күүн көгүсте

келгелек... «Ол» соондо, качан Аспан кыстын көзинче оны уятка түжүрүп турарда. Айса онон эмеш бери, качан Жылкычы соок, кату өлүмнин көстөрине карап, арайдан ла айрылып турарда? Айса, ол тушта, качан нөкөри Кайынды качыра берген дежерде?

Серүүн жайгы энир. Жииттер ойынга жуулыжып турган. Жылкычы жаратта, Аспан сууда балыктый бирде жоголып, бирде ойто көрүнүп келет. Ол табышту эжинип, тын каткырып, Жылкычыла андыжып ла турган. Мынызы, жарт ла карагайлар алдына кыстар жуулыжып келгени учун. Жылкычы кайра да көрөринен жалтанып отурган. Анда бу энирдий ле тымык ла жакытту көстөр мун жылдыстарыла күйүп, онын жүрегин өртөп ийер.

— Бери кир, уул! Мен сени жүзерге үредейин... Ух, таака! — Бу сөстөр Жылкычынын бажына төбөлөп ийгендий, ачу билдирген. Кыстардын «жир» эткен каткызынан Жылкычынын кулактары туна бергендий. Ол карарып калган суунун чайбалганын көрүп, та канча кире кыймык жогынан отурган болбогой.

— Мен чыгып жадым, кыстар! — Аспан жаан алаканду күчтү колдорун суудан чыгарып кыйгырган. Кыстар база катап «жир» эткилейле, жүгүриже бердилер. Онон Аспан Жылкычыга баштанарда, онызы нени де айтпай, база берген. Аспан колыла жагып, ойынга мендеген. Ол нөкөринин кезикте узак унчукпай, санаазына не кирер, оны ла эдип жүретенине үренип калган. Ол тушта жаман күүн Жылкычыга келгелек... Ол жиит, жалакай жүректү болгон. Айса болзо, ол кара «тырмакту» жаны-жаны ла жүрекке жууктап, онын ару, жаш эдине тырмактарынын бирүзин «чым» этире кийдирип ийген?

Бир катап Аспан ла Жылкычы суунун ол жарадындагы аттарын өскө жерден армакчылап, ойто кечип жаткандар. Сайлу жараттан ыраак жокто Аспан чөнүп ийейин деген. Ол кемеден калып, жажылзымак сууда көрүнбей калды. Удабай жаратка чыгып барды. Жылкычы мында тын терен эмезин билер болгон. «Аспандый чөнүп, бутка тебинеле, туруп келбес пе?!» — деп, санаа келди. Ол бир эмеш төмөндөй берген кемезин өрөлөдип, сакып отурган нөкөрине көрбөй дө калып ийди. Аспаннын канча чөнгөнүн көрүп, ого өткөнижип ле этти. «Жобоштон жоор чыгар» — деп, Аспан сууга кирди. Уул та нени сананып алган кайдан билер? Бир чөнүп, тыныш алынала, аяктанза, Жылкычы кумакту жаратты өрө атпактанып турды.

— Канайып турун, уул?! Узак көрүнбей каларында, санаам чыкты — деп, Аспан оны арбанган аайлу айтты.

Жылкычы чырайы куп-куу болуп калган, суудан көс албайт:

— Чөнүп көрдим... — сан башка өскөлөнүп калган көстөриле Аспанга соок көрүп айтты. — Мен бажымла кумакка бадай түртүлеле, будыма арайдан ла турдым...

Аспан кенетийин аайы-бажы жок каткыра берди.

— Ту-турдым се-сеге! Ха-ха. Он-ондо терен, эки се-сени де тургус-са, бу-буттарың жетпес... Ха-ха! Ба-бажы сайга ка-када-лып — ла дейле, ойто ло каткырат. Ол керекти Аспан ииттерге куучындап барган. Аспанды акалаар, оны качан бирде жабыздар, базынар деп санаа ол тушта келди бе?

Аспан Кайыңла тойлонып алган. Деремненин эн жакшы, эн жараш кызын ол апарган. Аспан мында да ончозын акалап, артыктап чыкты. Жаан удабай Жылкычы нөкөринин үйинен жараш, үредүзиле де артык бала экелип, улус кайкаткан эди. Ол ло тушта онын көкси кенип, санаазы жайымжыган. Же... эмеени жеткерден улам кенеп калган. Онон ло бери Жылкычы Аспанла маргыжып ла, ого атаркажып ла, он беш жыл жүрүп койгон.

Аспан оору... Эмди Жылкычынын жүрегинде ол кара, тырмакту неме жок. Ондо куру ла ачу. Аспан жокко онын жүрүмунин учуры жоголор, Жылкычы ээн чөлдө азып-тозуп калган кижидий өскүзирей берер.

Жылкычы Кайыңнын, эмеенинин үүрезинин, Аспанга жолугуп келзин деп сурагына сүүне берген. Город браадып, Жылкычынын санаазына Аспанда жуук төрөөндөр дө жок, ол бийик кайадагы мөштий сок жагыскан болгоны кирип келген.

Соок күскиде

Сары күс, күрен-сары күс, алтын күс, кызыл-күрен күс, кызыл-торко күс... База кандый? Соок, кунукчылду, корон-сары күс, ый-сыгытту күс (жааш жаап ла жат, салкын сыктап, тамчыларды көзнөккө жапшыра согуп ла жат)... Акча айлына, балдарына једип барды та жок? Көөркий балдарымды... «Больная Астапова! На укол!» — деп сөстөрдөн Бүдүш чочыганына көзнөктин јанында орыннан арай ла түжүре секирбеди. Онын Астыкова деп теп-те-

гин өбөкөзин мында чын айдар кижн табылбас ошкош. Јиит келин турарда, орынынын сетказы кыјырай берди. Бүдүш кичинекте јааназынын мындый орынында потолокко јетире секирерин сүүйтен.

Уколды салдырып алала, узун, куру коридорло, эмеш те болзо өй өткүрерге, араайынан басты. Онин кижн ондобос будукла будып салган стенедө јаан кара буквалар көсти өйкөйт: СПИД. Канча катап јаныла өткөн келин токтой түжүп кычырды: «Чума XX века, иммунодефицит..., беспорядочная половая связь...». Јетире кычырбай, кыбына кирди, орындар, орындар, темир, кыјырууш, соок орындар, оору үй улус, та незиле дө түней улус. Кей тынчу, эмнин, кирлү кийимнин јыды, көзнөктин ары јанында кей соок, ару, чыкту... Эмди ле тышкары чыгала, ару кейле тынып, јаашка јүзинди соктыртып алган кижн. Бүдүш ойто ло көзнөккө «кадалып» калган... Акча оны экелеле, бойы эки күн эзирик јүргөн. Күнине эки катаптан келип, шалбындап, акча-неме сурап, күүнине тийген. Онын аракыдан үрелгенин Бүдүш мында ла тын сөскөн. Акчала биригип турарда, олордын келер јүрүми јараш ла јаркынду болор деп бүдүмји болгон. Кара, јаан көстөрлү Акча ийде-күчтү ле турумкай, ончозынан башка ла артык билдирген. Билдирген? Јо-ок! Ол чын ла ондый уул болгон, ...онон аракы. Ох! Аракы! Канча эрдин бажын баскан, канча келиннин јажын төккөн...

Башкүн Акча, төмөн үрпейип калган, Бүдүш экинчи этажтын көзнөгинде соок кебин тартынган тургандар. Ајса болзо, өбөөни Бүдүштин карыганын база јаны ла көргөндий јуук алынган? «Балдарга јанып јадым, энези! Эртен-сонзуннан ойто келерим...» — деп, колыла јаныйла, јүре берген. Кече ле бүгүн келбеген, байла, балдарына јеткен туру. Бүдүш бери эмчиликке бала-барказынан арайдан ла айрылып келген. Үч оогош болчомдоры көстөри карарыжып, ыйлажып арткан. Магазинде калаш-курсак јеткил келетен болзо, кызы база ла эмеш чыдап калган болзо, эненин јүреги ондый тын сыстабас эди.

«Астыпова, Слерге кижн келди!» — медишчи Бүдүшке пакет туттуруп, түргөн айтты. «База ла Акча једе конды ба?» — деп сананып, Бүдүш төмөн түшти. Узун коридордын карачкы учында Акчанын ийнизи турды. Бүдүш балазын көргөндий өкпөөрип, сүүне берди, јаан уулчагы агазына тын бүдүштөш. Уул, балдар эзен-амыр, кызы школго барып турган, ончозы јеткил, јакшы деп,

женезине јетирди. Ол бойы эртен город баратан, Акча агазы ара-кыдап турган.

Ал-санаага түшкен Бүдүшти келиндер көзөр ойноорго кычырдылар. Көстөринен коомой бир эмеен Бүдүштен: «Јерге не көзөр түшти?» — деп, сурап ла турат. «Кызыл жүрек, сегис, кара жүрек, он» — келин айдып берерге чырмайып, ончо улусты каткыртып салды. Баш бол! Көзөр тудуп, соодонбогонынан бери канча жыл өдүп калган, үзе ле ундылган! Је кайдалык! Онон до болгой керектер ундылып, эдилбей арткан...

Эртезинде Бүдүш көстөрин ачып ла ийеле, көзнөккө көрди. Јаашка јундурган көзнөктөн чап-чанкыр тенери көрүнөт. Уйуктаар алдында сананып алганы бүгүн бүдер учурлу деген бек бүдүмји келинди там ары көкитти. Келин туруп, көзнөктөн база катап ајыктанат: алтын күс, ару јунунып амыранган күс.., јараш, токыналу келиндий... Бүдүш жүк ле чайын ичти, укол алды, таблетка јиди, врачты энчикпей сакый берди. Ол кирген та јок: «Мени эки ле күнге божодоор... балдарым, айлым» — деп, јайну салды. Көстөрине толо берген јаштарын ычкынбаска, чинбей де көрүп турат... Врач келин ончо улусты көрүп, та нени де ологор ајдат, ойто Бүдүшке баштанып, нени де ајдат, божодор күүни јок. Келин дезе, балдарым јаныскан ла дийт, барып көрүп келейин, јунуп, азырап, жылыдып койойын дийт... Көстөрин дезе чинбейт, чинип ле ийзе, јаштары тоолоно берер... «Је барып келигер, эки ле күнге! Эртен энирде мында болыгар» — деди.

Бүдүш эмеш чыктып калган кийимдерин кийип, больницадан чыга жүгүрди, кейди терен-терен тартынып ийерде, бажы айланат. Базыдын араайладып, төрөл јурты турган чанкыр тууларын ширтеди, жүрегинин согулыжы кулактарына торгылып тургандый болды. Јурттын учына түрген ле једип, машина тозор деген санаа! Је борорышкан балдарын сананып, куру барбаска шүүнди. Аймактын төс јуртында бир жыл кирези болбогон болор. Онын магазиндеринде бааларды көрүп, көөрөм санаазы өчөмиктеле берди. Јаан кызына ак фартук, чач туттуратан өндү заколкалар, ортон уулына кош тартар ойынчык-машина, кичинегине ондый ок машина (блаажатаны кайда?) ла чамча садып алды. Онон ары јаан улустын магазини. Көскө илингедий онду кийим јок эмтир. Акчага јарагадый јен јок чоокыр чамча туру. Мындый јарык чам-

чаны ол кайда кийер, кийзе де онон он артпас, кийбес те ине. Је обоонине нени-нени де болзо апарып берер, јараш кийимди туней ле садып алар куйни келди. Ол качан да уренип, акча-кийими једишпей јурерде, институтты ла божотсо, узези болор деп сананатан. Будуш иштеер, обоони иштеер, јараш, эптуй кийим кийер, ток, амтамду курсак јиир, бойлоры кеен ле јалакай, балдары сагышту ла сос уккур болор. Будуш бойын кара бархат платьелуй, мойнында ак јинжилуй, буттарында ак туфлялу деп, анчада ла коп амадап сананатан. Онон айыл-јуртла, бала-баркала кожо ол санаа-амаду куулгазындый ырап барган. Эмди магазинде турала, кенетийин ойто эбелип келди: шилдин алдында кара бархатта јылтырууш ак јинји. Акча эжи јук бир катап мындый сый эткен болзо. Санаазына да кирбейтен болбой.

«Јакшылар! Алтын аларга турун ба?» — Будуштин јанында кожо уренген Мишек туру. Келинге Мишек онын санаазын билип ийгендий бодолып, ол кызара берди. Мишектин уйи, Јайана, база олорло кожо уренген. Оны-мыны угужып, бой-бойлорын айылдазын деп кычырдылар. Олор бир де аймакта јаткан болзо, эмдиге айылдарына киришпеген. Уредучилердин јуундарында ла јолыгар. Уренгилеп турарда, кожо ло јуретен улус болгон. Јайананын балдары јаандап калган деп угала, Будуш айтты: «Менин балдарым база чыдап ла браат. Кожо уренген ууре-јелелерди, торбон-туугандарды айылдаар, бала-барказын корор, јер корор деген санаа бар ла... Чек ой јетпей јат, бош јок ло јок. Бой-бойына айылдаар ой таппас та кандый улус бис, дезен? Алдында ада-энемнин торбондори кыш болзо чанакту, јай болзо абралу боочы-тайганы ажып, суу-чакпынды кечип келетен. Кандый солун, кандый јараш улус айылдайтан эди. Кожон-комыт, солун-собыр...»

«Је, дезен. Эмди машина-автобус јуружип јат. Бир ле кунге ончо торбондорди айланып кел!» — Мишек Будушти јомоди. Олор куучындажып, магазиннен чыктылар. Мишек бойы машиналу эмитир, келинди автобуска чурчеде ле јетирип, отургызып ийди. Будушке машиназынын јанында туруп калган Мишек студент ойлориндедий, Јайана ла ол экуй јаш кыстар туштазындый, карам ла јуук бодолды. Качан да олор бир јилбулерле, бир амадуларла, бир јурумле јурген, онон ончозы туш башка барган, кажызы ла ары јанынан ого ло берилген јолыла, јурумиле јуруп јат.

Бүдүш оогош журтына эниргери једип келди. Энезин санап калган балдары ого чек ле силбектене бердилер. Ортоны энезин тизезине отурып ыйлайт. Кичинеги жажыркап турала, машинага кадалып калды. Кызы, айыл ээзи киж, энезине үезин төкпөйчачпай куучындаар ла күүндү. Акча айлында јок, кайда да аракыдап жүрген ошкош. Бүдүш балдарын эркеледип, олорло куучындажып ийеле, печкеге от салды, курсак асты. Онон мылчага суу тажып, от салды. Јаан балдары онон-мынан болужып, жүгүрижет ле. Уйды коштой јаткан үй киж бир ле катап саап турган эмтир. Эки чочконы Акча азырап турган та јок, ачынатып ла калган турдылар. Мылчага балдарды јунуп арутайла, арткан сууга олордын кийим-тудумын јыжып ийди.

Ару төжөккө једип јадала, арып-чылаганын тын сести. Канайдар? Эртеңи күнге кандый бир иш арттырар өй јок, ойто атанар керек. Энези јада берерде, эки оогош балазы койнына киргилей берди. Бүдүштин түжиле бажы оорып, күүни булгалып жүрген. Эмди де бажы айланып, колы-буды чой немедий билдирет.

Акчанын көксине та кем де тын түртүрип ийгендий, ол ойгоно чарчап келди. Та кемнин де кажаан айылында уйуктап јаткан эмтир. Тура жүгүрип, айылдан чыкты. Тан јаны ла јарып, айландыра куу туман турды. Кайдаар базатанын ондобой турала, суунын табыжы уулай түргендеди. Туразынын эжигин балдары күрчектенбегенин кайкап кирди. Орында уулдарыла кожо јаан киж јатканын көрүп, үйи келгенин билип ийди. Печкеде чөйгөнди калырадып, соок чай ичиј турарда, јаан уулы ойгонып келди. Ол кенетийин адазынын јанына жүгүрип келеле, шымыранып айтты: «Ада, ада, энем кандый да соок болуп калтыр».

Адан керегинде куучындап бер

Бис Андрейле көп јолыгышпай барганыс. Ол Новосибирск төөн көчө берген, а мен Академгородокто общежитиеде арткам. Бугүн мен оны алдындагызынан тын көрөргө энчикпей тургам. Эјемнин письмозынын кийнинен меге күч ле эрикчелдү болгон. Ыйлайын дезем, јаш келбес, ол кайда да жүрегимде ле јуулып, оны коркышту јаан, уур эдип салгандый, көксиме бадышпайт.

Јолыгыжатан ойди јетирип болбой, јарым час озо токтодуга једип келдим. Энчикпей турганымнан ба, сооктон бо тын тырлажып, автобустын токтодузында турдым. Беш кире автобус одо берди, је Андрей келбеди. Эрте, је меге ол јолыкпаска тургандый билдирип, келбей турган јаштарым бу ла төгүле бергедий турадым. Ыйлаарга мында эби јок, айландыра улус.., је учы-учында бир автобустан Андрей чыгара секирип келерде, мен удурата тап эделе, токтой түштим. Күлүмзиренип турган Андрей менин кубулып калган чырайымды ајаарып, күлүмјизин өчүрип ийди. Бу ла тушта мен ыйлап ийеле, кайра болдым. Андрей меге јаба једижип, колымнан ала койды:

— Катя! Не болгон, не ыйлап турун?!

Мен там ары ыйлай бердим. Онон ачу јаштардын чыкканыла, Андрейдин чанкыр көстөринин, үнинин эркезиле кожо менин көксим кенетийин кенип, санаам јарый түшти. Не болгонын мен ого куучындап бердим, учында коштым:

— Эмди ле барып билет алады!

Андрей бир эмеш унчукпай турала, оору кижиле эрмектежип тургандый јобош айтты:

— Катя, мен ончозын ондоп јадым... Је сенде спецкурстар! Сессиянин кийнинде баргайын, Катя?

— Адам өрөкөнлө не болор? Ого кандый күч, Андрей! — мен нөкөриме јайнулу көрдим. Ол дезе уур тынып, мени соок салкыннан корый туруп алды, унчукпайт. Онон куучынды өскөртип, мени карыкчалду санаалардан аргадаарга амадаган болбой, кенетийин сурады:

— Университеттин кийнинде кайдаар барарга турун? Айса мында иштеп артарын?

— Онызы кийнинде ле билдире бербей... — мен чек өскө неме сананып унчуктым. Бу сурак Андрейге туку качаннан бери токынал бербей турганын мен сезип јүргөм. Куучын улалбаста, Андрей айтты:

— Кафеге кирек, анда јылу, јараш... Ажанып, куучындажып аларыс.

Мен бистин соокко тоңуп калганысты јангы ла сезип, јөпсинип ийдим. Кафеге кирип, бис толыкта турган столды көстөп бастыс. Отуруп, аш-курсақ јақыдып аларыста, Андрей сурады:

— Катя! Адан керегинде бир эмеш куучындап берзен?

Ол менин санаамнаг айлымда түбек, адам чыкпай турганын сезип, анайда сураган болор. Кезикте улус сананып турганы керегинде нени-нени куучындап, токынай берет.

— Адам керегинде бе? Менин адам тегин ле киж. Иштеген, жуулашкан, онон ойто ло бастыра жүрүминде иштеген... jöjöjö jöör, акча-манат жуур деген санаа ондо жок болгон... Билерин бе, онын эн ле жакшы кылыгы кандый? — мен Андрейден сурадым.

— Эн жакшы кылыгы? — ол менен удур сурап, калбагын салып, санана берди. — Иштенкейи?

Мен бажымды жайкадым.

— Улуска жагыркабазы, тегин кылык-жаны?

— Жок! Бу ончозы адамда бар, же эн жакшызы — ол улуска киленкей, жалакай болгоны. Мен адамнын «мен жуулашкам, мен иштегем, меге оны береер, мени курортко, амыралтага ийеер» дегенин качан да уксагам. Ол бир катап амырап, курорттоп жүрбеген, оорып турум деп жатпаган. — Калганчы сөстөрдө мен сол ийним ажыра түкүрөөчи болдым. Андрей күлүмзиренип отурды:

— Ол, байла, баатыр бүткен киж?!!

Мен бу сөстөргө эмеш тарынып айттым:

— Онын бүдүми андый ла баатырды эмес... Шыркалаткан буды жаантайын оорып, сыстап жат. Же ол комыдабас киж.

— Сен аданды тзөгөн, Катя — деп, Андрей айда салды. Мен ого серенгендү көрдим, же онын ару көстөринде бир де каткы билдирбеди. Байла, мени көкидерге чырмайт. Бойымнын кылык-жанымды, узун эмес жүрүмимди адамдыгына түнейлеп, сананып отурала, куучынымды улалттым:

— Мени улус адамга түней деп айдыжат... чырайымла...

— Мен аданнын чырайын журап берейин бе? — Андрей омок үнденди.

Мен Андрейдин кожо эрмектежип отурган улусты канча ла кирези узак гугуп отуратанын, керек дезе, бир сөс айтпазын эске алынып, онын куучынчы болуп калганын кайкап, ого нени де айтпадым. Ол менен көстөрүн албай айдат:

— Аданнын көстөри кап-кара, жараш одычактарлу, эриндери толугу, эптү, чырайы эмеш тегерик. Андый чырайды «чын журукту» чырай дежет...

Андрей кандый бир кокыр аайлу неме айдарга, мени күлүмзирендирерге турган ошкош. Же мен эмеш кыжырантып айттым:

— Бу менин портредим эмтир, же сен мени уксан.

Андрей меге ойто ло оос ачтырбай, озолуп сурады:

— Сен бала тужынды куучында, Катя. Кижинин бала тужы эн ле ырысту ой ийне...

Мен Андрейдин бу кунукчылду куучынды баштайла, ойто өскөртөр аргазын таппай отурганын билип те турзам, онын сураганыла куучындап баштадым:

— Мен оогошто энем јада калган...

Бу сөстөрдө Андрей меге ондобой турган көстөриле көрүп салды. Мен жартадым:

— Письмо менин өйй энем божогон деп келген... Ол күн меге коркышту соок, коркымчылу болгон. Адам ненин де учун болчок туранын эжигин кайра ачып салган. Бис эземле кожо тышкары базып, ыйлажып жүреле келзеес, турада соок. Төрдөги орында энем кыймык жок жатты, жүзин кандый да ак арчуулла жаап салтыр. Конорго коштойында койчынын айлына барганыс. Түнде эжем ыйлап турарда, мен ойгонып келгем.

— Ыйлаба, сыйным, ыйлаба... — деп, жаан эжем үнденген. Мен база мыжылактай бергем...

Эртезинде бис айлында конгон койчынын уулдары меге энемди айылга кийдирип салган, адам ыйлаган дештилер. Мен олорло кожо барып, айылдын жыртыгынан шыгалап көрзөм, чынла энем анда жатты. Жап-жаңы алтай тонынын эдегинен байрамдарда кийетен жарык-чанкыр атлас жүкпези көрүнөт. Мен ол жүкпени коркышту жараш көрөтөм, энем оны «атлас жүкпем» деер, бу солун сөсти де жараш угатам.

Онон машина келген. Энемди жаңы кайырчакка салала, апаргандар. Эжем ле мени оогош балдар дейле, отургыспагандар. Бисле кожо коштой айылдан кем де артып калган. Эжем машинаны ээчий ыйлап турала, ол бурылчыкты эбирип ле ийерде, онын бажын кезип, тан атту жүрүжетен жолду боочыны өрө жүгүре берген.

Деремнеден адам жаңысқан келген... Эжемдер школдо арткан. Адам кой кабырып барарга турза, мен айылда жаңысқан отураарга коркып туратам. Эмди ле санаамнан чыкпас: адам мени атка отургызып, бойы койлорды одорго жойу айдайтан. Кар жаан, койлор ичкерлебес. Менин колдорым соокко тонуп, аттын оозы-

на күчим жетпей турар. Адам жүгүрүп келеле, колдорымды карла жыжып жылыдала, колтыктарымнын алдына сугуп беретен. Ойто ло жүгүрө басып, койлорун айдап турар...

Жабыс сценага музыканттар чыгып, кандый да күү ойноорго белетене бердилер. Мен көзнөк жаар баштанып, тышкары карануй койыла бергенин көрүп ийдим. Андрей ле мен кафеден чыгып, токтоду жаар бастыс. Академгородоктын узун карагайларынын ортозынан туралардын көзнөктөри жарыдат. Бу салкынду кышкы энирден менин санаама адамла кожо ыраак турлудагы өткүргөн энирлерис кирди:

— Энирде дезе балкаш печкеде от табышту жиркиреп күйер. Адам печкени бойы салатан. Онын ыш чыгыжын, бастыра ла койройып барган жерлерин сүре ле арчып алатан. Адам нени эдип билбес дейдин? Менин санаамда ол энирлер кандый да жылу, же ол ок өйдө карыкчалду болуп артып калган. Печке тўжиле сооп, улус жокко кунугуп турала, эмди сүүнип тургандый меге билдиретен. Столдо лампа күйүп турар, а печкенин эжигинде адам чайдын кайнаарын сакуп, канзазын тартып отурар. Мен онын тизелерине чыгып, жажыркап турала, кезикте чай да сакубай уйуктап калатам. Эмди ле сананзам, адама мындый узун кышкы тўндерде, тышкары салкыннын сыгыдын тындап, карануй санааларыла арттарга кандый күч болгон!

Бис экү менин общежитиемнин эжигине једип келтирибис. Андрей жагыс ла улу тынып салат, менин колдорымды (баја мендейле, меелейлеримди ундып салтырым), јаш тужымда адам чылап, жылыда тудуп турат. Эмеш турала, бис куучын јогынан ыраак јоктогы токтодуга тескери бастыс.

— Кижиге жагыскан болзо, сүреен јаман... Сенин јанында сени... ондоп, билип турган кижі жүрзе, јакшы эмей, — Андрей та нени де терен сананып ўшкүрет.

Менин сан башка күүним ого јайыла берген ошкош.

— Бис экү жагыскан јаман деп, карыкчал керегинде эрмектеједис... Је бистин јирме бир јажыста ол не бис сескенибис пе, этјүрегисле, эди-канысла?! Бис бичиктен ле кычырып, кино-немеден ле көрүп, жүк ле бажысла билип јадыс... је бот сени алалы. Сенде эне бар, сүүген, ондогон кижі...

— Акыр, акыр, Катя! Мен сезип турум сенин айдарга турган шүүлтенди. Је јанында кандый ла ондоор ойгор жүректү, сүүген

(бу сөсти мен айдып ла ийеримде, Андрей оны база айда берди) кижиге болзо, түней ле жаныскан, андый ба?! — Андрей менин алдыма тура түжүп сурады.

— Ол жанысканзыраганы жүректү, башту кажы ла кижиде болуп жат. Сен кемди де жылыт, сен оны көрөргө амада, жүтки, же ол сего көрүнбес, келбес — бу чек өскө жанысканзыраш! — адам керегинде бир эмеш ойго ырай берген санаа ойто ло келди.

Андрейдин «сегизинчизи» көрүнүп келди.

— Же атан, Андрей! Качан бир өскө өйдө куучындашкайыс... Меге тарынба... Отурзан, энен сакуп жат... — мен оны автобус төөн ийдип турдым. Ол кайра бурылып, сурады:

— Катя, сен жанбазын ба? «Жок!» — де, онон башка отурбазым!

— Жок! Жок! Жакшы болзын! — мен колымды жаңыдым. Онон санаа алынып, жабыла берген эжик төөн кыйгырдим:

— Качан жанбайтан?!

Автобус мантап ийди. Мен эртен барбазам, сессиянын кийинде түней ле барарым... Институттын кийиндезин билбей турум...

Оройыч — керектү кижиге

Онын алдындагы жүрүмин улус жакшы билбес болгон. Ус колдорлу Оройыч дейтен жуунак өбөөн Бештин, онон Каннын ичиндеги журттарда алтанынчы жылдарда табылып келген. Кайда да город жаар эр жажына једип калган эки уулы бар деп, улус онын бойынан угуп жүргүлейтен. Оройыч калганчы жылдарда Кан ичинде бир жаан деремнеде, арткандарына көрө, узак жаткан. Анда онын эки балазы барын ол база куучындап жүретен. Журттарды айланып, узанып жүреле, үзе неме күүнине тийип, арий бергенде, ол балдары дөөн, пенсияда эмеени дөөн жүре беретен. Же жангыс јерде јадып темикпеген өбөөн Кан ичинде деремнеде узак ла болзо, бир-эки ай болуп, ойто ло атанып ийетен.

Јаны тура тудуп алган улус Оройычты торт ло блаажып, јара тартып ийгедий де ой болгон. Тура тутканда, ол кемјүүр-неме јогынан, көслө лө көрүп, ончозын јазап, кондырып койотон кижиге. Туранын агажы жыгылып, јандалып, тура бойы тудулганча, Оройыч онын эззинин айлында жүрүп жат. Оройыч акчага көп ачапты-

бас, иш керегинде јөптөжип, көп садышпас. Иштеп алган акказын кассага салып јуубас. Городтогы уулдарында, Кан ичинде балдарында болгондо, олорго берип, нөкөрлөрине, көрүш-таныштарына јолыкканда, олорло кожо ичип, байрамдап койотон.

Оройычтын билбес кижизи, онын көрбөгөни, укпаганы јок болор. Ол кандый јуртта кем јадып турганын, нени иштенип, нени сананып турганын, канча кире акча-јөөжөлү, кандый курсак-тамак јип отурганын — үзе ончозын билер болгон. Керек дезе, улустын көскө бачым билдирбес, јагытту јүрүминен, кемде кандый кижиден сурас бала барынан бери билер. Ондый көп неме билер бойынча, ус карганак бодоп ло коп јайып, көп балырабас кижи. Оройыч кандый да тын аштаза, уруп берген курсакка кадалбас, көп ажанбас кижи.

Јакшы күүни тутканда, мынайда куучындап отурар: «Бу ла јуукта Јаланай-Бажында болдым. Јөргөмнин, мундус Јөргөмнин, је канай билбей турун?.. Тарбаев Јөргөм, шопыр Јөргөмди билбезин бе? Былтыр «Москвич» алала, авария этти не... Ыйи оны арай өлтүрбеди не, је бот Јөргөмнин туразын полдодым. Эки-үч күн иштедим, бойы база болушкан. Иш ортозында ичип те ий турганыс... Ыйи шапылдууш кижи, Јөргөмди учы-учында сускула согуп туруп, тайгазы дөөн тайган... Ол јаман кижиз эмес, Јөргөм эмеш чөөчөйлөп ийер уул не. Онон өбөөни јүре берерде, меге база бир шил таап берген...»

Оройыч куучындаза, кемнин кандый кылыгын јарадып эмезе јаратпай турганын бачым билдиртпей отурар. Улусты кезем, чике јамандабас, көп сабазында улусты аайлап, ондоп отурар өбөөн. Ол јакшы кылыкту улус керегинде эске алынып куучындарын јаман неме айдарынан артыксынар. Је јаман улус, коомой кылык керегинде айтканда, бир-эки ле сөслө айдып койор, такып неме сураганда, унчукпас. Бу тужында онын чырышту оогош чырайында бойынын айтканына да, оны кижиз канай угуп отурганына да кичинек те јилбү билдирбес. «Је, оны мен эмезим, менин оозым ла үрдүрүп ийди... Канайдар?» — деп, отурган кижидий билдирер.

— Байрамнан озо Көлдүде болдым. Атту-чуулу кижинин айлында көзнөктөр кондырдым... Кем?.. Је канай билбей турун? Көлдүде онон атту-чуулу кижиз јок... Санаана кирди бе?.. Ыйи оны айтлап, комыдап туру: «Бу секти мен кижиз эткем... Мен көдүргем!..

Эмди ичи-буурым түжүп, оору болуп калдым. Пенсияга чыгала, иштебей жадым, канайтса, онойтсын... сек!» — деп, Оройыч жаш баланын көстөриндий бир де бурузы жок көстөрин јумбай да куучындап отурат. — Бир көрзөм, ол үйи дөөн үкүстеп, чала согорго туру. Мени көрүп ийеле, билбеечин кижги болуп, ары-бери базып турды... Үйи «сек» ле дийт, комыдайт ла...

Калганчы јылдарда Бештин ле Каннын ичинде тудулган туралардын көбизин Оройыч туткан болордон айабас. Је андый көп јурттарда болуп, андый көп улусла јолыгыжып, кожо иштеп, кожо жадып турган кижги кандый кылык-јанду, кандый күүн-санаалу улус билбеди, көрбөди деер. Акча-манадын кысканып, тура туттуртканы учун ас берерге албаданып, өбөгөндөрин айткылап турган үй улусты, кезикте өбөөни эмеенин де айткылап, чугаандажып јадар, айылдажынан артпаска болуп, онын ла туразындый тура туттуртып алгандары, Оройычтый «калымдап», калын акча аларга, оны ээчиген, је онын јүрүмине чыдажып болгылабай, артып та калган эрлерди канча көрбөгөн деер. Ол ло тура туттуртып турган улус база башка-башка болгылаар. Бастыра јүрүмине иштеп, јууп алган акказыла уулына эмезе кызына тура туттурып алган улус, је олордын көп сабазы јаныскан үй улус болуп јат. Андый улус калганчы уй-малын садып туруп, тура туттурып јат. Кезикте туранын ичине тургузып койор јөөжө алар акказы жок то отургылаар. Эки-јаныс ла балалу улус канча кыпту тура туттуртар, анда јажынып та ойноорго јараар. Ол тураларга кийнинде кирип барзан, көндөй лө соок болор.

Кезик биледе эмеен-өбөөннин акказы кассада эки башка болор. Тура тудулар тушта кем төлөөри, кем ненин учун төлөбөзи, кем канчаны кассадан алары керегинде блааш-тартыштар башталар. Чотожып-чотожып, көмөлөжип-көмөлөжип келеле, кийген чулуктарынан, јиген калажынан бери тооложо берер улус бар.

Бой-бойына күйүнижип, атаркажып, Оройычты бирүзи бойына иштедерге, экинчизи бойына тартып, блаажа да бергилейтени кайда. Онын да учун бир ле јурттагы тураларды көрзөгөр. Түптүней туралар игис немедий төрт-бештен јергележип ийген турар. Андый түней тураларды ээлери канай танып јүргүлейт болбогой, анчада ла эмеш каланы тушта? Олордын башказы јаныс ла сенектеринде болгон: онызын ээлери бойлары туткан.

Оройыч башка жылдарда коштой јаткан эки кижиге тура туткан. База бир канча жылдан Оройыч ол туралардын бирүзинде јаткан кижинин уулына тура туткан. Бир күн түнде ол «аванска» алган акчазын јурттын «кызыл тумчуктарыла» кожо кактай ичип, јанып келген. Турага кирип барза, кижиде көрүнбес. Айыл ээзи Карабашевти кыйгырып, арткан үч кыпты эбирзе, олардо база кижиде јок. Түжиле олыды јок базыттан арып калган Оройыч пыймаларын уштып, жылу печкенин үстине тургузып койоло, уйуктап турган кыбында јада берген. Тату уйкуга кире берген Оройычты та кемде силке тартып, орыннан антарып ойгоскон.

— Сен мында не јайрадылып јадын, јошкын эрлик?! — деген кыйгыдан чек ойгонып, көрүп турза, үстинде Карабашевтердин айылдажы Потпыш деген шопыр өбөөн турды. Ол Оройычка талайып, кыйгырып ла турды. — Не келген?! Экилене берерим! Кайда бу!

— Канай турун, Потпыш?! Мен се... сени... канайдийдим? — бир ууш болуп калган карганак там ары кичинектеп, орыннын алды дөөн кире бергедий отурды.

Бу ла өйдө Потпыштын үйи ле кызы жаңы чыккан бозу кийдирип келдилер. Потпыш Оройычтын арык јалмажы дөөн тееп-тееп ийеле, үйине чурап барды:

— Кижиде јол-јорыкка жүре берерде, бу эмеен не ле болотон туру не?! Бого ло экиленди јыга чабала, көс лө көргөн јер јаармантада берерим, ух! — көстөри чагылып калган Потпыш колго алгадый неме бедреди. Онон печкенин үстинде Оройычтын койройып калган баштарлу пыймаларын көрүп ийди. — А-а! Ойножынды кургадып, кичееп турган турбайын!

Үй кижиде нениде ондобой, калактап турала, Оройычты көрүп ийген:

— Слер бого качан келгенеер?! Бу тенек көрмөс неге атыйланып турган?

Потпыш пыймаларды тышкары таштап ийеле, Оройычты јиткезинен эмеенинин алды дөөн сүүртеп экелди:

— Билбечин болбо, араланба, экем! Бис экүнин орыныстан тургуза тартым!

— Батаа! Карыырда, тен там ары барадатан туру не, бу күнүркек немегер! Түүк! Мынызы удабас кижини кара төңөшкө дө

коштоп, күнүркеер болбой! Кызыннан да уйалзан, күрүм! — үй кижиге тын ачынып, бир эмеш алаатый берген Потпышка сөс тө айттыртпай турды. — Эзирик кижиге кайда ла базып жүрбей!

Оройыч керектин аайын жаны ла ондоп, араай үнденди:

— Мен... Карабашевтердин айлына келдим дезем, өскө туру не... Кудай-ай, эзириктен алзан оны!.. Туралар да түнөй... Төринде кыптарда сервант, күскү, ковер... үзе ле түнөй...

Потпыш, түнзүйүп калган, отура берди. Онын кызы Оройычтан сурайт:

— Слер жуукта жаны келгенер бе? Бис уй көрүп чыгарыста, бу кижиге карыштыра кирип келген болтыр не!

— Же дезен! Эзирик кижиге туру не бу! А бу тенек неме бодоп ло күнүркеп ле билер! — үй кижиге Оройычтын пыймаларын ойто кийдирип келди. — Меер, өбөөн, кийип, Карабашевтердин айлы дөөн жанаар. Бу ла коштой туру! Бойы канайдайын деп, арайдан жүрген кижини не тееп турган тенек бу...

— Же алдырбас... Эзирик кижиге не ле болбой... Алдырбас... — деп кимирип, Оройыч чыга конгон.

Онын токиналы жок жүрүмүндө ол жолду да, акка-көккө дө күнүркедип жүргөн тужы болгон. Же... карыыр жажында, оозында калаш чайнаар тиш жокто, күнүркедерим деп, ол сананбаган да. Анайда сананып базып отурала, өбөөннин каткызы келди. «Карабашевтерге айтпас керек. Бүтпес, карган неме бойы бойын көөрөдип, жүүлип туру деер... онон ол табыш Жибекке жедер. Кижиге балдарына барза, кийдирбестен айабас. Айтпас, кыныс та этпес керек!» — өбөөн мынайда шүүп, сыйтылдада каткырып баратты. Өбөөн ол күнүркеш керегинде чын да кемге де айтпаган. Же эки-үч ле күннен оны бастыра журт билер болгон. Улустын бой-бойына куучындап тургандары бир канча көпчидилип, чын болгонунан каткымчылу болуп калган. Потпыш ла онын үйи: «Слер жаан кижиге төгүн нени жайып турганаар?!» — дешип, ойто ло Оройычка ачынгылаган жок беде.

Ус өбөөнлө кожо калымдап, калын акча аларга санангандардын кандыйы болбогон деер. Иштенкейлери де болгон. Олорды кандый ла күндө нени ле эт дезен, иштенип ле жадар улус. Же кандый ла иште, жаан да бол, оогош то бол, жайалта, ус колдор керек ине. Айдарда, иштенкей болушчыларда турадан болгой,

ийттин де уйазын тудар жайалтазы жок болуп калар. Же... ойто ло же, же эмеш тудунар-кабынары, узанары дезе, иштеерин чек сүүбес, тура капшай ла бүтсин, капшай ла акча карманга кирзин дежер. Кезик болушчылар улус Оройычка бүдүп, акчаны озолодо берип ийетениле тузаланып, акчаны кабырып, суру-чап жок то калатан-дар.

Он жыл кирези кайра Оройычла кожо бир жиит уул жүрген. Онын үч балалу үйи карган ада-энезине жана берген. Уулдын аракыдан чырайы бош ло үрелип, ол борорып ла калган жүретен. Карган онын ачынчагын, шалырын, нени де керексибезин кайкап, эки-үч үредип айдып та жүрген. Оройыч ого, жиит кижиге, килеп, акча иштеп алала, бала-барказына болушсын деп сананып туратан. Же кайдан... Уул бир иштеп алган акчазын үзе ичкен, экинчи катап алганын база ла кактай үреген. Учы-учында Оройыч онон жаман чөкөп, өскө журт төөн жагыскан жүре берген. Онон жаан удабай ла уул эзирик уйуктап жадала, божоп калган деп уккан. Өбөөн уулды жагыскан арттыргызып, кача бергенине ичинде буруланып, узак ла ачынып жүрген.

Бир жыл өбөөнгө ол уулдын үйи жаткан деремнеде иштеерге келишкен: Оройыч ого кире-чыга жүрүп, печке салып, агаш айлынын жабынчызын солып берген. Көп шыра-түбек көрүп, көп иште-нип жүрген буурзак келинди Оройыч тын карамдап, бойынын бурузын там ары тыгыда сескен. Онын иштеп жүрген журттарында андый келиндер көп туштайтан, же Оройыч олордын кемизин де андый коркышту карамдабаган болор.

Онон эмеш бери жылдарда Оройычке каргандардын туразынан келген бир орус өбөөн коштонгон. Онын сыны эки Оройычтын сынындый, базыт-кыймыгынан көргөндө, чек ле айудый, күчтү өбөөн болгон. Оройычтын айтканыла болзо, ол оны-мыны эдип жүрер, же тын ус кижиге деп база айтпазын. Оройыч оны эчидип, бир жаан журтка печкелер салып барган. Туку жайдан бери айбылап, айтырып турган улус болгон. Олор экү айбылаган айылдардын бирүзине келген ле, Оройыч айдып жат:

— Акча-манат керек жок! Эт болзын, аракы болзын, Сергей Бешперыч...

— Слерге кой сойып, бир кайырчак аракы тургузайын ба, өбөөн?! — деп, айылдын ээзи өчөп, чала кыжырантып сурайт.

— Сениле садыжар ой жок! — дейле, Оройыч нажызын ээчидип, экинчи айыл жаар базат. Андагы улус обогоннин келгенине сунгилеп, койдон сойып, аракыдан тургузып берген. Ус обон айыл эззине кандый печке, канай салар тартап береле, эки кунге мендебей, жазаптыра салып койгон. Уур балкашты орус нажызы тажып, ого тын ла болушкан. Жагы печкеге айыл эззи уй кижикапшай ла от салган. Одын турген жалбырап, печке куулеп чыккан, туранын ичинде жылу ла жарык немедий билдирген. Оройыч танкызын тартып, печкенин жагында балкашты жуунадып турган уй кижиге айдат:

— Кейди якшы тартып жат па?! Же бот... Черет бар ба?.. Экел, черетте... Мен черетебезим, бу карган база черетебес...

Онон база обко айыл жаар брааткан каргандарды солызактаган, терлеген Сергей Бешперович жаба жедип, жымжада айдат:

— Оройыч! Же кайтаар? Барып салып бербей, не журуп жадаар?! Аракызы, эди кайда барар ол?

Ус обон кезик андый бийиркектерди бойынын ижин, ус колдорын тооп журзин деп, эмеш «уредип» ийетен. Онон башка, айры колына малта тудуп билбес эрлер оны акчала жалдап, кулы чылап, жакарып иштендирер куунду. Же Оройыч анайып жаантайын «чумеркебейтен». Ол до тушта обон орус нажызына ол улуска кандый керекту, ол кандый тоомжылу болгонын коргузерге сананган.

Оройыч ол нажызынан база айрылган. Коп ажанарын кичебес, курсактан алдырышпас обон орус нажызынын ажангырын ичинде чек жаратпай журген. Улусты жаантайын ла кой сойор деп чумеркебезин ине...

Ус обоннин акту санаазыла болзо, улус канча ла кирези аргалу-чакту жатса, якшы... Коп туралар тудулар, печкелер салылар, коп иш болор. Ол тушта Оройыч улуска керекту болор, ол улусла кожо журер, жаан, жараш туралар тудар, улусла куучында жар, нажылажар, жарбыныжар, ойто эптежер! Улус якшы ла жаткылазын. Же... ойинен откуре байыгылап-сайрагылап, арткандарына бийиркеер, чумеркеер улус жок болзын. Кижини онын кийимиле, жоогон жоожозиле баалап, узын, жайалтазын тообойтон кылык болбозын.

Эбирip келбес өй

Арыжык өлөнчилерге болужарга келгенинен бери каткы эмес каткы, кокыр эмес кокыр угулар болды. Арыжык — узун сынду, кеберкек чырайлу, төртөнди ажа берген эр кижн. Бүгүн де улус онын куучынын угарга јаан кара казанда көчө кайнагалакта, одуга жуулыжып келдилер. Арыжык жажыл жаи өткөнчө оморло кожо өлөндөп жүрер эмес, тоолу ла күндерден ол тайга-тажы дөөн торбокторына учурта бербей. Кара тайынын үзени-үйгени шынырт эдип, жал-куйругу жаыла учуп, ары ла болор. Одуда десе кандый да ээн, эби жок боло берер, байа бир очогын чыгара таштап ийген айыл ошкош. Же ол өйгө жетире Арыжык улусла кожо иштеп, кокырлап жүрү.

Казанчы келин улусты эрте келди деп, туткуланбас та, арбанбас та. Эттү көчөни эки күнге улай журтка жагы көчүп келген келин азып жат. Солун кижн солун ла, өскө лө, не айткылазын. Ол ак арчуулын көстөрине түжүрө тартынып алган, кара казанды айландыра базып, отту турундарды ичкерледип ле турат. Улус аркадан кижн ле чыкканда, оноор ижемжилү көрүп сакыгылайт. Же бүгүн Арыжык удап турды.

Казанчы келиннин курсагы быжа берди. Улус аяак-казанын калырадып, казанды чубай туруп ийдилер. Ажаныш көндүгип жүрерде, кара тайын жайдакка минген Арыжык жортуп келди. «Бу атту канайып турган, уул?» — деп, кем де кокыр этти. Каткы-кокыр анан-мынан угулып баштады. Казанчыга эн ле жуук отурган жиит уул жуулу кабыргадан жаанада тиштеп каткырды:

— Ол бистин жагы казанчыга көрүнип турган ийне... Артык эт берер болор бо деп, хи-хи...

Ончолоры уул жаар, онон баш аай оныла коштой турган келин жаар көрдилер. Казанчы келин кызара берген чырайын жабызадып, көстөрине жеткен арчуулын там ары түжүрө тартып ийди. «Хи-хи» деген суйук каткы көндүкпей, токтоп калды. Арыжык адын божодып ийеле, жаан аяагына көчөни бойы уруп, ажана берди. Улустын кокырын алдындагыдый жөмөжип, бир де сөс айтпады. Өлөн чабаачылар ончозы ажанып, танкылагылап отурдылар. Оны-мыны куучындажып отурган улустын табыжы кенетийин араайлай берди... Кемзинчек келин жаан казаннан изү эт чыгарып,

Арыјыктын алдына апарып салды. Арыјык кенетийин эби жоксынып: «Тойдым, тойдым!» — деп, түрген-түрген айдып ийерде, кем де чыдажып болбой «сыйт» этти.

— Ажанаар ла... Оройтып турараарда, собозын деп көчөгө салып ийгем... — келин јобош үниле теп-тегин айтты.

Бу ачык-јарык тегин сөстөрдөн лө Арыјыктын јарынды алып, табышту челдей бергенинен улам, улустын јилбүзи кенетийин өчө берди.

Эңирде улус одуга јуулыжып келзе, отто изү чай, көчөнин артканы турды. Казанчы келин көрүнбейт. Машина келбей оройтып турган. Улус машина сакугылап, ажана бердилер. Арыјыктын көстөри јымжак ла керсү јалтырап, куучындап баштады:

— Канчын јиит тужымда мен күрежип јүрген эдим... Ол тушта мен черүден јангы ла келип, адамла кожо торбоктор күдип тургам... Бир катап болчок ажыра койчыга чеден тудужып турарымда, бригадир Санаа Владимирович (эмди совхозтын директоры) келген. Мен јоон-јоон јыгындарды кодоро тартала, тажып тургам, јиит, бөкө... — бу сөстөрдү айдып, Арыјык туруп чыкты. Ол отко јууктап, чөгөдөй отурала, туруннан танкы камысты. Арыјык, јаан кирза сопокторы чыкырт эдип, бийик, эмди де коо сынын түзедип, туруп келди. Јалбак алаканында папирозы көрүнбейт те. Оны оозына апарганда, јука кызыл чамчазынын алдында балтырлары ойноп турды. Бир эмеш сананып, таңкызын сорып ийеле, ойто ло куучындады. — Мени, черүден јангы келген уулды, Санаа Владимирович маргаанга апарган. Ол тушта мен койлорго чеден тудуп турарымда, ол мени көрүп ийген... Јоон-јоон јыгындарды экиден көдүреле, тажып тургам...

Арыјык куучынын кайдан да јангы базып келген келинге такып айткан ошкош. Колында буланат чечектер тудунган казанчы келин улустан эмеш ыраагында туруп, Арыјыктын куучынын тындайт...

— Санаа өбөөн мени ол тушта ээчидип, аймакта өткөн маргаанга апарган. Улаганда менин таайым атту-чуулу бөкө кизи јаткан, ады — Борокылыш. Санаа Владимирович Улаганга једердин јеткенче: «Таайыннан коркыйла, ого јендиртип ийдин» — деп келген... Мен маргаанда беш кире күрешчиле тудушкам...

— Көдүрезин женип алган болбойоор?! Борокылыш таайларла тудуштаар ба? — деген үндөр анан-мынан угулып келди. — Арайзаар, уксаар! — деп, бир кезиктери чугулданып турдылар.

— Көдүрезин эмей... Борокылыш Кош-Агаштын баатырыла күрешкен... Паспартынын күрешчизи деп бир эр ле чыкты. Же кем-ле түнейлеейин... — Арыжык ары-бери аыктанды. Онон оттын жанында уйуктай бербеске чырмайып отурган Дуйна деп бышпак, эттенир үй кижидөн көргүзип айтты. — Бу ла Дуйнадый ла батпак, семис өбөөн.

Жууктагы агашта отурган сары деп куш улустын каткызынан чочыган бойынча, будактан уча секирип, кейде талбып-талбып турала, учуп чыкты. Дуйна каткырыжып турган улус жаар нени де ондобой, уйкузырап калган көстөриле көрүп отурды. Арыжык адынын жыраага оролып калганын көрөлө, турарга жүрерде, байагы кокырлап турган жиит уул жүгүрө берди. «Же, онон ары!» — дежип, улус оны түргендедерде, Арыжык айтты: «Акыр, кижиде келзин!». Онон солызактаган уул жедип келерде, куучынын улалтты:

— Мен ого удур базып келеле, жарындарына эки колымды салып ла ийеримде, онызы отура түшти... Онон Чибилүден бир уул чыкты. Оны эки-үч кабыжып турала, жарындарына салып ийдим... Чибиттен деп бир орус чыкты ла. Узуны да, сөөк-тайагынын жааны да коркыш. Мен канкайала көрүп тургам да... — Арыжык узун буттарына туруп чыгала, бажын канкайтты. Улустын ортозында «у-у!» деген улу тыныш ла кайкал угулды. Арыжык туруп алган, көргүзүп туруп куучындап ла жат. — Удур-тедир бастыс ла. Ол мени кабардын ла жанында, мен алдына кире соголо, баш ажыра таштап ийдим. Мере удур база чыгар улус чала табылбай турды. «Кем чыгар?!» — деп кыйгырып, жаргычы базып ла жат. Санаа Владимирович жеринен кыйгырат: «Онын угы жүдек кижиде! Ого тийбеер... Ачынза, балбара тудуп ийерден айабас!..».

Борокылыш таайым колымнан келип тутты:

— Чагым чыкты, база күрешпезим! — деп кыйгыр.

Арыжыктын куучынынын бу ла тужында машинанын күүлөнгөн табыжы угулды. Ол куучынын токтодып, туруп чыкты. Улус кем жөнү алганын угар күүндү отурдылар. «Слер Борокылышла күрештеер бе? Кем жөнди?» — деп, байагы жиит уул сурайт.

— Борокылыш Кош-Агаштын баатырыла күрешкен... Акыр, адымды ээртейдим... — дейле, Арыжык база берген.

Арыжык адына базып келеле, коштойында жоон тыттын алдында турган казанчы келинди көрүп ийди. Ол ак арчуулын байагыдый көзине түжүрө эмес, мандайын ача тартып алыптыр. Онын көргөн көрүжи де чике эмтир. Бөкөйип, казан азып турардагызынан жиит, кеберкек болуптыр. Арыжык армакчыны түрүп, олордын ортодо тымыкты күчсинип сурады:

— Слер кайдан келгенеер?

— Кош-Агаштан...

Арыжык келин жаар ийини ажыра көрүп, бир эмеш турды. Келин ошон ары араай кошты:

— Таныбай турганаар ба?

Арыжык келин жаар айлана согуп, колдорун ого сунуп айтты:

— Баш болзын! Жүгүрүк, сен эмежин бе?! Таныбагам, сананбагам да...

— Карын, өскөрип калтырым. Сен... таныбаганда... — келин «сен» деп сөскө туктурылып, кунукчылду эрмектенди. — Балабаркалу деп уккам. Ол тушта бойдон-бош сеге не жүрө бербедим деер? Кочкордон коркыган турум. Эмди бир де коркыбас эдим...

Машинага отуруп ийеле, келинди кычыргылап турган улус жаар Арыжык кылчас көрүп, адын јединди:

— Кочкор баатыр кайда? Сени јаныскан келин дежип турды не...

— Божоп калган. Бир жылын өткүреле, бейин көчүп ийген турум. Канча жылга сени ол ло бойдон болзон деп, иженип жүрөтөм... Је кайдан андый болгой не...

Адын ээртеп турган Арыжыкла коштой тура түжүп, келин кенетийин сурады:

— Улуска учына јетире не куучындабадын? «Ол Борокылышла күрешкен Кош-Агаштын эрин јенип, јаш үйинин жүрегин олјолоп, амырын апаргам» — деп, не айтпадын? Онын ла кийнинде Кочкор аракыдаар, сеге коштоп согор болгон. Эрүүл жүрзе, бир онду неме айтпас... Ончозын билип, күнүркеп жүрген...

Атты јединип, куучындажып келеткен улуска машина сигналдап турала, мантада берген.

— Кемди бурулаарын, Жүгүрүк? Жүрүмис, салымыс андый туру. — Арыжык келинге кунукчылду көрүп, араай айдат. Келин тура түшти. Арыжыктын коштой туруп, кожо кунукканынан, качан да ундылбас ырыс сыйлаган кижиден анылу, кеен сөстөр угар деген ижемјиден Жүгүрүктин жүреги тату сыстай берди. Арыжык ого жууктап, күчтү ле изү алакандарыла келиннин мыкынынан кучактай тутты:

— Жүгүрүк... сен азыйдагызынан өңжүк болуп калган... Кажы, мынаар, арал жаар...

Келин, онын бажына соок суу уруп ийгендий, билинип, эмди чек өскө лө ыраак билдирген эр кижини ийде салып, јол жаар болды. Жүгүрүк мындый јолыгыш, мындый керек боло берерин сеспеген. Онын санаазыла Арыжык оны бойы танып, чек өскө сөстөр айдар учурлу болгон. Јирме јыл кайра айдылган сөстөрдү такып угарга, олорды айткан кижини көрөргө ол кандый тын амадап жүрген. Келин айдарга сананган көп-көп сөстөрүн кенетийин жылытып, ол сөстөр бу кижиге чек керек јок болгонын сезип ийди.

Арыжык кайкап калган көрүп турала, адына минип, онын кийнинен јортты. Түрген базып бараткан үй кижини ээчий јортуп, јымжада айдат:

— Је, ачынбазан... Сен торт ло јаш кыс эмезин не... Айла келейин, чадыр айлында бол...

Јолды төмөн машина келерде, келин јенгил тынып, колын көдүрди. Машинага отуруп јадарда, Арыжык кийнинен база улу тынгандый билдирди. Бойынын јаан ырызы јогынан өткөн јаш өйин, анда арткан өктөм лө јиит уулды јаны ла жылыйткандый карамдап, өксөп-өксөп ыйлаар күүни келди. Је таныш улустын көзинче тудунып, ачу-коронын көксинде ле өчүрип, отура калды.

Боро ат

Оогош кулун кебистий јаланла ийиктелип, мантап турды. Онон ол өзөкти төмөн көрзө, тенериге јеткен тоозын күннин чоґын бөктөп клеет. Јаан кара-кара аттар туйгактарыла јолдо таштарды «шор-шур, шор-шур» этире собыргылап, ачу киштежет. Кенетийин көчкөлөнип брааткан кайа-таштый үүрден јоон бее айрылып, јол јакалай өлөнди араай шылырадып, эрке окранып,

ботомойына жууктап келди. Кулун энезин танып, онын жымжак ла жылу эмчегине чөйилди...

Боро атты эжиктин ачылган табыжы чочыдып ийди. Ол өчөмик көстөрүн ачып, жабыс салактаган бажын өрө көдүрди. Жуугында арайдан ла экелген жадыктары жадыры. Аттар да, жажыл өлөндү жалан да, жалакай бее де жок... Ат жадыктарды, жабыла берген эжикти көстөп, уур тынып салды. Та, байа күчи жетпей, соок сулукка оозын ыра тартытып турганына, онон уур будак бажына, тумчугына ачу тийгенине, та жагы ла эбелген куулгазынга үшкүрди бе?

Жүрүм де, улус та солынганын боро ат жакшы сескен. Ол күн жайдый ла жай турган. Өлөн эдерге арай эрте, же аттар тудулган, ээртелген. Улустын көстөрүндө ненин де учун кунукчыл ла жаштар көрүнгөн. Аттын ээзи балдарыла, үйиле жакшылажып, боро атка минип, брааткан атту улуска кожула берген. Ол тушта ээзин жорыкка калганчы ла катап апарып жатканын ат кайдан билзин. Ээзинин чылбырдан тудуп, ого узак көргөнин, онон кату жалбак алаканыла конжоорун капшай сыймап салганын боро ат анылу сескен. Ол ненин учун боро атла мантадып-мантадып кайра жанбаган? Онызы атка жарт эмес болгон. Онон бери көп неме жарт эмес болуп калды. Жагы ээзи оны неге көп иштендирип турганы да, ачу сокконы да, журттын ээн бүдүми де...

База ла эжик ачылып, уулчак чыкты. Ол боро атка жууктап, онын кырутып калган кирбиктерин, конжоорун кичинек колдорыла арчып берди. Ат, үренип калганыла, уулчактын колын жыткарып ийди. Уулчак куру колдорун жайып, нени де айдып ийеле, жүгүре берди... Боро ат эмди кайдаар да табылбай калган ээзин мындый ла уулчак тужынан бери билген. Өскүс ботомойды сүтле, калашла ол азырап, кичееп туратан. Ат кижинин колдорына бүткен. Олор оны, баштап ла ак жарыкка чыгарда, чебер туткандар, онон азыраган; олор боро атты ат эткен. Качан кыл армакчы мойнына ороло берерде, ол колдордын күчтүзүн билип алган эди. Ол ээзин белинен канча катап түжүре чачпаган деер! Ат бажын салактадып ийген турды, ого ойто ло ээзинин узак, жылу көргөни, жалын, коо тумчугын сыймап ийгени эбелет ошкош. Аттын жаан, jobош көстөрүнөн изү жаан жаштар толонып турды.

Онон јаны ээзи оны сугарарга ак тошто карарып јаткан кутук јаар јединди. Боро ат тойгончо соок, ап-ару суудан ичип алды. Ол јаратта байбак јаан карагайды көстөп, кулактарыла кейди кайчылап, бир эмеш турды. Ол атка айса бу јаан сууны эжинип баштап ла кечкенин эбелтет? Айса ат амыранып, суудан база ичип аларга јат. Је ээзи чылбырдан тартып ийерде, ол кутукка бөкөйбөди де... Атты ээрге үредип койгон кийнинде, улус оны јаратка јединип экелгендер. Бого балдар да, јаан улус та јуулыжып келген. Боро ат тизелерине јетире сууга кирип, оны ичип-ичпей, шоркыраган үзүлбес табышты тындалаган. Айас, јылу күнде суудан чагылып, секирижип тургандый одычактардан көстөри кылбыгып, оlorды јумуп алган. Улус нени де јөптөжип эрмектешкилеген. Боро аттын ээзи айдып турган:

— Энелү болгон болзо, кулун тужында јүзерге үренип алар эди... Јайы-кыжы бу ла јаратта... санаада да јок болгон ийне. Је суудөөн айдап көрөктөөр бө?

Боро ат ээзинин үни тыный берерде, бажын түрген көдүрип, суудан чыгып алган. Ээзи онын мойнына таптап, ойто сууга кийдире јединген. Суу тизезинен ажа берерде, ол ээзинин колынан божонорго чирене берген. Ат эмеш тоқынай берерде, ээзи үйгенди уштып, јаратка чыгып алган. Боро ат оны ээчий барайын деерде, јараттан оны айландыра таштар шуулажа берген. Оlorдын көдүрген суузы аттын бажын, көстөрин туй алып турган. Кыйгыкышкыдан да ол чек манзаарый берген. Јүк ле ол јаратка, суу кечире јол ачык. Ат бир канча чебер алтамдар эткен. Кенетийин ле јениле берген буттарын тургузар јерди таппай калган. Чөнүлип, суудан јудунып, төрт саныла аай-бажы јок тарбандада берген. Јамандыра киштеп те ийиј калган. Суунын түрген агынына алдырып, ат јаратта улустан ырап, там ла төмөндөгөн. Онон ол чаап брааткандый буттарыла канайып та эптү кыймыктадып, јүзе берген. Јараттагы јаан карагайды ла божотпой, бажын өрө канкайтып, јүзүп брааткан...

Эмди боро ат бу сууны кечип те албас болор. Байа эки ле тоормошту чанакты јарды өрө тартып болбой, узак ла чиректенген. Онон озо өлөндди де арайдан ла экелген. Айдарда, јайгыда сууны кечип, ол јаратта јараш јытту, јымжак өлөндү јаландарда јүрбес, өскө аттарла кожо јарышпас, бугул тартпас. Оны да, көөркий сезет, та јок?

Je боро ат уур иштен болгой, женилине де күчи жетпей барганын бойы да сезип жат. Буттары жаман тырлажып, чагы чыгып, көстөринде өчөмиктеле берер. Je аттын: «Акыр, болуп албай турум, токтоп калайын» — деер аргазы, тили жок. Ол бар-жок күчиле тартар ла, чиректеер ле... Ол байа жеринен ичкери кыймык жок чанакты балбара базып, онон айрылып, тын тырлажып турган буттарын амырадып аларга, тескери болгон. Je будак «жип» ала-ла, ойто ло албаданган. Онон ээзи, байла, аттын тескери «кылыгынан» эмес, а карганынан улам иш жылбай турганын билип, бир тоормошты түжүрип салган. Онон бери соодынып, суудан ичип алган боро ат эскизинен бе, үрелгенинен бе карарып калган өлөннөн жип турат. Уулчак чамчачанга ла жүгүрип келеле, алаканында куруттын оодыгын сунды. Ат кезигин түжүрө тынып салды, жибеди. «Калаш жок, боро адым! Жизен, курут база тату...» — уулчак колын аттын оозына экелет ле. Боро ат эрмекти ондоп ийгендей, кату эриндериле уулчактын алаканын кычыкайлап, куруттын оодыгын оозында өлөңлө кошмоктойло жип алды.

«Эртен сени складка сойор... сеге берерге калаш та жок. Сенде не жаман бар? Бисте жүрер ле эдин... Je таайым сени карыган, өлөн жок дийт. Мен сенин эдинди жибезим, боро ат! Адам жанып келзе, сени таайым сокконын айдып берерим...» — боро ат уулчактын ийнине бажын түртүртип алала, угуп ла турды. Ат уур үшкүрип саларда, уулчак ол ончозын ондоп ийген деп сананды. Өлөңди аттын алдына жууктадып, тура дөөн базып ийди.

Эртезинде кыл армакчы мойнына ойто ло оролды. Je боро ат кижинин колдорунын күчин кайкабады. Бу колдор кандый да кату ла уур немедий билдирди. Армакчы мойынга там ла тын бадалат, төрт санын кезе тартат. Кайкамчылузы — армакчы кижинин колдорында болгоны. Өдүп калган жайым, жараш өйлөрдө, баштапкы катап армакчыла «таныжып» турардагы чылап, жер-таш торгылар этире туйлап, карайлап, мантап турар күүни келди... Көчкөлөнүп брааткандый жаан, бийик, жайым аттар, жалдары ла куйруктары жайылып, боро аттын үсти дөөн лө келдилер. Ачу-ачу киштежип, оны жыга табарып, бажы-көксин тепсеп бардылар...

Ыраак жокто чеденге жөлөнүп, араай ыйлап турган уулчакты ол көрбөгөн. Уулчак дезе, соокко тонгончо туруп-туруп, боро аттын куйругун тудунып алала, жанып ийген. Ол бу куйруктан армакчы каттадып, боро аттый ла ат үредип алар амадулу болды.

Санааны ээчиир...

Каран ла база эки кижн суунын ол јарадында элбек јаланнын өлөнин аттын чалгызыла экинчи күн кезип турган. Энирде өлөн белетеп жүрген улус журт төөн моторлу кемеле кече берерде, Каран артып калган. Онын кечпей, јангыскан артканын кем де кайкабады. Каран журтта сан башка улустын бирүзи болгон. Ол дезе мендебей, коштой кырдын эдегинде бороноттон сыйнына теерип аларга басты. Каран јенил соккон эзинге јажытту шылырашкан, шуулашкан карагайлардын, тыттардын ортозына кийдире базып, энирдин серүүнин ле тымыгын јакшызынып, тура берди. Карышкан-чабылышкан будактар, узун өлөн-чечек эзинге соктыртып, көлөткөгө јажынып, ойто јабыс күннин чокторына јалтырт эткилейт.

Каран карарып турган јаан-јаан боронотторды үзүп, бөс бөрүгине салып баштады. Кенетийин кийни јанында будак тырс эдерде, ол тын чочып, боронотко сунган колын кайра тартып, түрген бура сокты. «Көкө түште недөн коркып, чочып турган кижн!» — деп, бойына бойы каткырынды. Је ого агаштардын көлөткөзинде куулгазынду та не де бар немедий билдирип, ол көстөрин анаартынан албай турды. Анайып бир эмеш турала, ойто бороноттоп баштады. Бу өйдөн ала Каранды онын кийнинен та не де көстөп тургандый сезим олјолоп алды. Ол, мында бир де эмешке артар күүни чыгып, ак јаланга мендеди. Өлөнин јуукта јаны ла кезип койгон акка чыгып келеле, Каран кайра көрди. Јебрен, байбак агаштардын көлөткөлөри там карануйлап, оло јажытту ла куулгазынду шуулажып турат.

Ул чанкыр сууга базып келеле, јунунып алды, санаазы эмеш токынай берди. Јараттагы кайыкту кемени суу дөөн ийдип, ичи дөөн секирип ийди. Јаштан ала кайыктар тудуп үренип калган уул түрген эжип браатты. Суунын ортозына једип-јетпей жүреле, Каран кеменин сол јаны јаар кылчас эдип көрди, байа агаш аразында чылап, тын чочый берди. Эшпей, бир эмешке токтой түжүп, энирде карара берген сууны лаптап көрди. Не де көрүнбеди. Каран онон ары эшти, база ла туура лаптап көрди, эди-каны ойто ло соой түшти: чачы јайылып калган үй кижинин ап-ак чырайы

суунын сыранай ла үстинде көрүнди. Онын үстиле аккан жукачак суу бу чырайды күскүдеги немедий эдип турды. Ол баштап кеменин сол жанында, эмди он жанында болгоны Каранды кайкатты. Онон бир канча өйдөн кеменин кийни жанында кижинин колы көрүнгөн чиледи ошкош. Каран ары-бери де көрөрүнөн жалтанып, бар-жок күчиле эжип баратты.

Кеменин бажы сайлу жаратка түртүлө берерде, Каран улу тынып, кемеден чыгара калыды. Кемени жаратка чыгара тартып салала, суу дөөн ичкери көрди. Суу токыналу ла жайым агып жадат. Үй кижинин байагы көрүнгөн, эбелген кеен чырайы да, алдынан башка немедий кайкалаган кол до база катап көрүнбеди. Каран изип турган жүзине, мойнына суудан чачынып ийди. Онын санаазында чачы жайылган кижинин тонуп калгандый соок чырайы кандый да таныш билдирип артты. Ол уулдын жүрегине, ал-санаазына жарты жок коркыш та, јилбү де јайды. Чырай эбелген суу, уулдын күүнүнөн камааны јоктон, оны бойына тартып турганын ол сезип, узак турды. Каран кайыктарын јаба тудуп, ийнине салып, күүн-күч јок немедий басты.

Жараттан ырап жүреле, чеденнин ары жанынан кенетийин удур келген кижиден тын чочыды. Тегин куу чырайы чек ле чаазындый боло берди. Уулдын алдында Јажыт өбөөн оны керсү ле өткүн көстөриле көрүп турат. Оозында канзазын тын соорордо, көгөлтирим ыш чырайын уулдан јажырып ийди. Каран Јажыт өбөгөннин кажайган ээк сагалын, кижини өткүре көрүп тургандый курч көстөрин јаны көргөндий унчукпай турды.

— Јалбак-Јүстин өлөнин кезип ийдеер бе? — деп сурайла, Јажыт коштойында јаткан тоормошторго отурып алды.

Уулдын кижинин үнинен селт эдип чочыганын ол көрбөгөн. Јиит уулдын тангынын јыдынан улам коркышту танкылаар күүни келди. Ол кайыктарын јерге салып, кармандарын таптап көрди. Чамчазынын төш карманынан сок јангыс папирос чыгарып, өбөөннин сунган серенкезинен оны камызып болбой, узак турды. Онон папиросты терен тартынып, Јажытла коштой отурып алды. Өбөөн онон такып неме сурабады да, Караннын узак унчукпай отурганын кайкабады да ошкош. Уул дезе, бозом энирде алдындагызынан куу билдирген чырайын колыла уужай тудуп,

суу дөөн баштанып узак көрди. Онон көстөрүн суудан күч айрып, Жажыт жаар араай баштанды. Каран өбөөнгө удур көрүп болбой, бажын салактадып ийди: ого Жажыт онын чырайынан байа суудагы чырайды көрүп тургандый деп билдирген. Жажыт танкызын тартып, кагып ийеле, күнбадыш жаар бурылып айтты:

— Эртең жүт-жулакай күн болор...

Каран улу тынып, тартып салган папирозын ырада чертип, кенетийин сурады:

— Слер канча жашту?

— Јетеннен ажа бердим...

— Мен жаңы ла суудан үй кижинин чырайын көрдим... кол база... көрдим. Баштап кижиге агып барат деп санангам. Је ол немелер кеменин кажы ла жанында көрүнүп турарда, коркыдым...

— Каран өбөөнгө удур көрбөй сурады. — Ол не болот не?

Жажыт канзазына база катап танкы тыктады, је оны камыспады, уулга айтты:

— Тегин ле билдирген болбой... энирде. Сен оны көп сананба, ундып саларга албадан. Кижиге не көрүнбес, не билдирбес?

Каран тоормоштордон уур көдүрилди, кайыктарын алала, ары басты. Жажыт өбөөн, коо сынын түс тудуп турган арка-сөөгө сынгандый, үч бүгүлеле, базып бараткан Каранды ээчий көрди. Онон кийнинен жаба једижип келеле, айтты:

— Ундылганча, сууга кирбезен, јууктабазан јакшы болор!

Ол ло түн Каран нөкөрлөрилө аракыдап, эртезинде ишке чыкпаган. Суудан көргөнин ол Жажыттан башка та кемге де база айткан. Үчинчи күнде совхозтын директоры Каранды бойы таап, тын арбанган ошкош. Ол күн ургун јааш жаап, коркышту салкындап турган. Өлөнчилердин кемезин толкулар күүн-кайрал јок экчеп ташталкан. Каран кайыкта отурарынан мойноп, кемеге кирген сууны тала банкала төгүп отурган. Онын куп-куу чырайынан коркыганы да билдирбеген. Каран санаазыла мында јок кижидий, эткен немезин де ајаарбай тургандый болгон. Кеме чакпынга база бир тын соктыртып, ойто түзеерде, онын отурган јери куру болгон...

Бүт меге, бүт!

Ойто ло жай, жараш, жажыл жай келди. Мен Алтын-Көлдин жарадында кичинек журтка ойто ло келдим. Вертолеттон түжүп, таныш оромло мендебей бастым. Удура бир балазын коляскада тарткан, экүзин ээчиткен эки кижн эптү-жөптү келип жаттылар. Жууктап келеле, мен оморды танып, тын сүүне бердим. Санаама десе, ол экүнин танышканы кирди...

Ого кем де бүтпеген, онон улус жалтанып турган. Жүк нөкөрлөри ачындырбаска ла, тегин ле кожо баскылап, аракыдагылаган. Же омор эмди билелү, иштү улус, оныла кожо канчазын баскылазын. Ол десе айыл эжигинде жангыс чакыдый, же чакы да болзо, улуска керек болгон.

Ол до кижн ийне. Бойынын санааларын улустан жажырып, туйуктанып жүрген. Улус та, жуук нөкөрлөри де Ирбиске бу жайым, сандыраш-мендеш жок, аракыга жаантайын эдирени жүрүм жарап турган деп бодойтондор. Чын ла, озо баштап, «онон» келерде, ого бу жүрүм жараган. Ирбис аракыны ла чылап, жайымды ачаптып жудуп-жудуп жүрген.

Улус ого бүтпеген! «Божогон кижн, качан да, неле де түзелбес!» — деп, каргандар санангандар. Ол улустын санаазын билген, кородогон. Улустын ортозында жүргенде десе, оморго там ла өчөжип, эзирип, алгырып, жудругын түүнип жүрген. Та ненин учун, та кемге керектү, та кемге нени көргүзерге сананган? Жудруктаган да, уур, кезем сөстөрлө айткан да, коркып-чочып калган көстөргө удур каткырган да, токыналу, бийиркек чырайларга түкүрген де. Же улустан да ого једишкен. Омор Ирбистин «оору» јерин, онын сызын билген, омор оны жабыс көргүзерин, тударын билген. Кезиктеринде килемји болгон. Ол андыйлардан бойы качатан. Омор килемјизиле, јымжагыла оны жабыс, болужы жок эдип койотон. Ол бойынын кедерин, өчөжин, калјуузын јылыйтып ијетен. Өчөш, калју тудунганы Ирбиске бойын кижн деп бодонорго болужып турган. Улус оны тообозо до, же коркыыр! Айдарда, оны ајааргылап, «чотко» кожуп жүргүлеер.

Мынайда та канча кире улалар? Ирбис ойто до керекке кирп калардан айабас эди. Ол тушта ого бүтпегендер, онон кор-

кып жүргендер: «Бис не деп айткан эдис?! Көрдөөр бө?» — дежип тургулаар болор.

Же бир катап, бир күн... Улай ичкен аракы Ирбистин бажын айландырып, көстөрүн тумантыдып турган, буттары жеңил билдирген, же Ирбис олорго бек туруп болбой баскан. Та кемнин де туразына кирип барган. Столды айландыра улус, улус... Тым боло берген, кемнин де колынан полго калбак түшкен, ойто ло тым. Ончозынын ла жүстеринде кыжыран, коркыш. Же айыл ээзи, онын озогы нөкөри, оны столго кычырган. Бу ла өйдө ол кемнин де көстөрүн аңылап ажаарган. Таныш эмес кыс Ирбисти соныркап, ару, кара көстөриле аыктап отурган. Та кандый да сости тын айдып, Ирбис стол жаар алтаган. Кыстын чырайы сооп, көстөринде чочыду көрүнгөн.

— Бу кем, уул? — деп, Ирбис айыл ээзинен сураган.

— Рита — жаңы келген үредүчи кыс...

Ирбис мындый ару, ачык көстөр ого ончо көстөрдий ок жескингендү ле бийиркек көрөринен кенетийин корко берген. Ол ойто чыкканын да билбей калган. Рита! Јобош, јалакай кыс. Ол Ирбистин алдындагы да, эмдиги де жүрүмин билбес. Ол онын жүректе алып жүргөн санааларын да, өскө жүрүмге жүткүгөн күүн-табын да сеспеген. Айтса, байла, ондоор.

Ондо санаалу ла јылу көстөр! Ол көстөр онын санаазына көп катап киретен, амырынан астыратан. Ирбис эрүүлде кыска јууктаарга тийдинбейтен, эзирикте Ританын чочыган, коркыган чырайын көрбөскө јууктабайтан. Кыс Ирбиске токыналу, төп бүдүмиле там ла тын јарап турган.

Той, јыргал... Деремне гармошканын, јииттердин кожондорынан жаңырап турган. Ирбис күскүден канча катап көрүнип, ару, јараш кийинип алган. Чыгып, база бир эмеш базып жүреле, клуб брааткан үредүчи кыстардын ортозында Ританы көрүп ийген. Ирбис олорго биригип, унчукпай базып брааткан. Кыс јолдо ташка бүдүрилерде, уул онын чаканагынан чебер тудуп алган. Рита алаатып, колын ушта соккон, же эрүүл, јобош чырайлу уулды көрүп, мендебей базып отурган.

— Слер мен керегинде укканаар ба? — уул чикезинче сураган.

Онын үнинен кородогони иле билдирген.

— Эйе. Эмеш уккам... — Рита уул жаар бурылбай айткан.

— Слер бүтпегер... Ончо айткандарына бүтпегер, же бе?!

— Же... Ачынбагар, мен кыстарга же дижейин дей... — Рита жүгүрө берген.

Ирбисле куучындашпаган, куучындажар да күүни жок! Улус онын Ритага эки сөс айтканын, кысты эптү көрүп жүргенин качан ок билгилеп, айдыжып турган:

— Ого кижги барар ба?! Жылан-эш барардан башка.

Ирбис ойто ло ичкен, јудрукты түүнип, јуртты бир эдип баскан. Бир катап анайда ла базып јүреле, Ританын туразына једип келген. Узак-узак турган... Онон кандый да үн «кир, кир!» — деп шымыранган. Эжикти тартса, бөктөнп алтыр. Ирбиске алдында эжик эмес, онын өткөн өйи, өштүлери, ого бүтпестер, Ританын ла онын ортодо турган ончо буудактар деп билдирген. Эжикти ачып, ондо нени айдарын, нени эдерин ол сананбаган. Кадунын кыјыраган табыжы ла кыстын: «Кем ондо?!» — деп чочыдулу сурагы Ирбисти серидип ийген. Ирбис күрчеги кодорылып, когызай берген эжиктин јанында арылык-берилик санаалу турала, бозогони уур алтап, кирип барган. Кыс кыскачак тонду, же өдүк жок турган. Онын көстөри соок ло кату көргөн.

— Олорго бүтпе, Рита! Бүт меге, бүт! — Ирбис серий берген көстөриле кыска чике көргөн.

Рита унчукпай, уулдан көс албай турган. Онын чичке сабарлары араай тырлажып, тонынын топчыларын толгогон.

— Күрчекти эртен ле јазап берерим, бүт меге... — дейле, Ирбис түрген чыгып, база берген.

Уул эртезинде келерде, Рита школдо болгон. Же ол эжигин сомоктобогон, байла, уулдын келерине бүткен. Уул күрчектен башка уютгы, розетканы жазајла, јантык отургышты јык этирте кадап салган. Ирбис онын кийнинде кыстын айлынын јаныла өдүп браадала, одынын ооктой јарып салар болгон. Же олорго бир де катап жазап куучындажарга келишпеген. Кыс оныла јолыгарынан, эрмектежеринен кыйып жүргенин ол сезип турган. Ого үзеери уул ыраак турлу жаар кой кабырып јүре берген. Анайып ла үредүлү јыл өдүп, Рита јанган. Ирбис жүрүп-јүрүп, ого узун (андый узун письмо качан да бичибеген болор) письмо бичиген.

«Күскиде кыс ойто келбес» — деп, куучынды Ирбис үредүчилерден уккан. Күсти жүрүминде андый тын качан да сакыбаган болор. Ол арчымактарына сайлап койгон кузуктан толо уруп, дөремне түшкөн. Аяс, жылу күн турган. Школдон чыккан балдар оромло чөйүлүжип брааткан. Олордын ортозында кееркемжилүү кийинип алган Рита келип жаткан. Ирбис жууктап келерде, ол өскө кыс болуп калган. Уул адын тын камчылап, тескери мантаткан. Онон санаа алынып, адынын оозун тартып, ол кысты сакып алган:

— Слер Ританы билереер бе? Ол кайда?!

— Ол школдо арткан... — кыс колыла жаңып, уулга күлүмзиренип ийген.

Ирбис школ дөөн шунуткан. Деремнени өрө-төмөн сыр манда уулды улус база ла эзирик деп санангандар.

Өй энэ

Мен ол тушта бежинчи класска көчкөн оогош кызычак болгом. Ол жайгыда, школго барар өй жууктап жүрерде, тан атту адам келген. Адам адын чеденге буулап, тышкары турган карган энем ле меге жууктап, жакшылашты. Карган энемнин су-кадыгын сурап угала, адам меге баштанды:

— У-у, кизимди... балямды...

«Ы» ла «а»-нын ордына жажыдып, жымжада «и» ле «я» айдып, адам меге кунукканын ла карузыганын айдат. Онын күнге кызарып калган чырайында, жалакай көстөринде сүүмжи ле күлүмжи күйет. Адам жаан алаканыла менин бажымды сыймап, жажыдат:

— Болчок кизимди... кижн таныбас болуп жаандап калган...

— Же, айылга кирип, чай ич, Алтайчы... — дейле, карган энем чай изидерге агаш айыл жаар басты.

— Же-же, эмди ле... — адам капшай жөпсинип, же жеринен кыймыктабай да турды. Карган энем айылдын жабыс эжигин чыкырадып кире берерде, адам менен сурады:

— Айшат, ойто Суулу-Кобы барар күүннн бар ба, балам?

Мен адамнын чек ле школ алдында кенетийн једип келгенине, карган энеме ле меге көргөн көстөринен, үнинен та нени

де сезип тургам. Онын сурак берген үни де аңылу билдирди. Же Суулу-Кобы барар күүним бир де жок болгон. Узак келбеген адамды көрүп сүүнгеним жоголып, нени айдарын билбей турдым. Мынын алдында, школдо үренип турарымда өйй энем келерде, мен оныла кожо барбагам. Карган энем: «Слер экү жакшы жатпас, бала дезе ортогордо шыралап жүретен бе?» — дейле бербеген. Менин унчукпай турганымды көрүп, адам алдыма тизелене отуруп алды. Ол та эби жок отурганынан ба, та айдарга турган сөстөринен бе кызарып, јобош ло бүдүмјилү айтты:

— Сенде эмди өскө эне болор... Кожо барарын ба?

— Алтайчы! Кирип изү чай ичпей, не турун?! — карган энем эжикти ачып, чугулду үнденди.

Адам селт эдип, менин каруумды да укпай, кожо барарыс дейле, айыл дөөн басты. Мен айылда аяк-казаннын калыражын, улустын эрмек-куучынын угуп турала, чичке оромго чыктым. Јурт ээн немедий болгон: јаан улус өлөн ижинде, балдар ончозы јурттын алды јанында сууда эжингилеп турган. Мен јуукта јангы ла соокко тонгончо эжинип, карган энем мени ажандырып саларга кычырарда ла келгем. Же менин оноор барар күүним эмди келбей турган.

Бойымнын энем менин санаама кирбейтен. Ол божоордо, меге бир ле јаш болгон. Мен озо адамнын, онон энемнин ада-энелеринде өскөм. Школго жүрер өйим једе берерде, адам өскө кижип алып, мени апарган. Мен өйй энемди сүүбегем... Адам эмди өскө эне болор деди, меге ойто ло ол јурт төөн барар керек. Өскө эне... јангы эне. Ол таныш эмес үй кижини санангамда, меге баштапкы ла өйй энемдий кижип јуралып турды. Јаан улустын јарты жок жүрүминде меге јарты жок јер берилген... Мен нени сананып, кандый сок јангыс шүүлтеге келгейнем? Качан јаан да улус чокым каруу, түс јол таппай жүргүлейт.

Адам өйй энемле өөркөжип, ойто биригип, мени бойынын ада-энелерине, энезинен Суулу-Кобы апарып, ойто карган энеме, бери экелип, не болбоды деер?! Карган энем мени алып алайын дезе, адама јангыс кызын бербес аргазы база жок болгон. Ол күйүзинин, јалакай ла ырызы жок кижинин, тоқыналы жок жүрүмин, сок јангыс кызычагына кандый өнзүре, кару болгонын билип жүрген.

Ол тушта мен күнге изиген жолдын тобрагында жылыдынып турган такааларды аяктап, олордын санааркаш жок жайымына күйүнип тургам. Онон базып барала, олорды жеринен сүрүп ийгем. Бассам ла сабарларымнын ортозынан буркурап, чыгып турган жымжак тобракла базып жүреле, айыл дөөн жүгүрдим. Эжиктен меге удур адам чыгып келеле, кайда болгонымды сурады.

— Ойнодым... — араай унчугып, мен адамнын чайлаштан кызарып ла терлеп калган чырайына көрдим. Онын чырайы, байагызына көрө, токыналу, жарык эмтир.

Карган энем менин кийимдеримди сеткага сугала, турадан чыгарып келди:

— Кышкы кийимин онон келип алгайын... Баланы ажандырып ал, Алтайчы. О-о-ох! Топчы кем жок ло кижизди...

Адам мени ээчий айыл дөөн базып, карган энем бойы-бойыла эрмектежип, жашталып калган көстөрлү бисти эркеледип клетти: «Көөркийлерди... ох...».

Менин бажымда «Топчы» деп ат айланып, андый атту кижинин чырайы санаама кирип-кирбей отурдым. Карган энем очокто жалбырабай, ышталып жаткан турундардан көстөрине ыш кирип тургандый, олорды чуучакту колыла жыжа согуп, меге чай урды. Адам сеткадагы кийимдерди канжалайдым деп, түргөн чыга берди.

— Топчы?! — оогош журтта андый солун атту кижини эске алынып ийеле, чайга чачамтыга бердим.

— Кайдөөн мендеп турун, Айшат?! Жазап ажанып ал... — деп, карган энем көмөлөгөндий айтты.

Ол чуучагын ол ло бойынча тудунган отурды. Онон чуучакты алдындагы чылап, казаннын какпагына эмес, койу, тату чайына сугуп салды. Туруп, отту турунды табарганча чыгып, ойто кирди:

— Адан сакып туру, балам... Ме, куруттан, алтай калаштан сугуп ал... аштазан жириин.

Адама учкажып аларымда, карган энем калажын ла курудын сугуп ла турды. Олорды суккадый жаан кармандар менде жок то болгон, тудунып алайын дезем, колдорым бош жок... Учы-учында адам калашты сындыра тудуп, бир карманына, курутты десе экинчи карманына сугуп, жортуп ийди. Эки журтты бөлип турган боочыга жетире бис экү унчугышпадайс. Боочыга чыгара жортуп, адам журт жаар кайа көрөрдө, мен база кайра баштандым. Бу ла өйдө байа-

дан ла бери мени олјолоп алган карыкчал көксимди былчий тудуп ийгендий, көстөримде изү јаштар толо берди.

— Алдырбас... Каникулда айылдап келерин — деп, мени тоқынадып, адам боочыны төмөн јортты. Је адамнын карманда-рында тату јытанган, сарјуга быжырган калаш ла курут бис экү-нин амзаган, карган энемнин эткен калганчы ла курсагы деп, ого база јолыкпазыс, бис оны ойто качан да көрбөзис деп, кемибис те сеспеген де, сананбаган да... Бис экү учкажып ары болорыста, карган энем јанысканзырап, бисти ээчий узак ла көргөн болор. Онон јолдын јылу тобрагында күнзеген такааларды ширтеп турала, бойы ошкош эски јантыйган айлына кирип, канзазын бед-реп ыйлаган да болор.

— Айшат! Канзалу калтамды көрдин бе, балам? — дезе, мен ого таап беретем. Эмезе бу бойоор тудунып алганаар дейле, каткырарым...

Алдыста јалбак јаланда Суулу-Кобы јурттын ас-мас чачыны турган туралары бийик агаштар ажыра көрүнип келди. Јуртка бир канча јетпей јүрүп, адам адынын оозын туура бурыды. Өлөни чабылып калган, саргара берген јаландарла эки-үч кобыны эдектей јорттыс. Боочынын бийигинде содойышкан бугулдар мында астай бердилер. Та өлөн коомой болгон, та улус тарта берген.

Адам адын бир кобыны өрө јорттырды. Бу кобыда иштеп јүрген үй улустын тал-табыжы арка-тууга јаныланып, там ла тынып турат. Суйук чанкыр ыжы чөйилип јаткан одуга јетпей, адам аттан түжүп, агаштар ортозында кийимдери агарып, өлөн јууп, бугулдап турган үй улус төөн басты. Аттын тискинин тудуп ла аларымда, ол оны кенетийин колымнан ушта согуп, отой берди. Бу таныш кобыга јеткенче, мен адам алдындагы өй энеме барып јаткан деп сананбагам. «Сенде өскө эне болор» — деп, ол бойы айтты не?

Куучындарын токтодып, је иштеп ле јүрген үй улус төөн базып бараткан адамды ээчий, мен нени де ондобой көрүп отурдым. Адам олорго јууктап барадарда, өй энемле кожо јүрген үй кижии ары басты. Өй энем айруужын јерге кадай тудуп, јенил өдүктү будыла ого тееп алды. Олордын үндери меге једип те турза, је нени айдышкандары јарт угулбай турган. Јаан удабай өй энемнин табыжы јаанап чыкты. Адам эки-үч оос неме айдып јүреле, кайра басты. Бу ла өйдө өй энем айруужын ушта согордо

ло, мен жаман кыйгырып ийеле, аттан калып түштим. Чочыган ат кенейте туура болды. Адам мен жаар жүгүрүп келетти. Өй энэм айруужун тудунганча, армакчыда ады жаар жүгүрө база берди.

Адамла экү атты тудуп алала, журтка једип келдибис. Топчынын айлында кем де јок эмтир. Бис айылга кирип, соок чегеннен ичип алдыс. Көстөрим агаш айылдын карачкызына үренишип, мен јангы айлымнын ичин ајыктай бердим. Төрдөги толыкта ышка карарып калган эски, качан да чанкыр болгон шкап турды. Шилдеринин ордына ак тюль илип салтыр. Узуны эжиктен шкапка јетире агаш салгышта кандый ла өндү, бүдүмдү чүнкелер, казандар, јаан јалбак аяктар, тазтар, сабаттар јаттылар. Аяк салгыштын алдында сары өрөмөлү эки кире кара казан турды. Күли сооп калган очоктын үсти јанында талкан согорго он колын тоннын јенинен уштып алган карган эмеенге түней күп, јабыс тегерик стол тургулайт. Айылдын эр јанында орын, эжик жаар јаан аптра. Оды јок учун кандый да ээн билдирген, таныш эмес айылда отурып, карган энемди, јуук ла таныш айлымды сананып, менин ыйым келди. Тышкары адамнын одын ооктогон табыжы угулат. Мен көстөримди арчып, тышкары чыктым. Адам каалгала коштой кулаштан јалбайта јарып салган одын алып, эптү ооктоп турды. Јууктай базып келеримде, белин түзедип, терлеп ле кызарып калган чырайын арчыды:

— Одыннан кийдирип, от сал, Айшат! Өлөннөн удабас... Коля келер. Ойноорын.

Ол «энен» деп айдып болбоды ошкош. Мен одын аларга отура ла түжеримде, абранын табыжы угулып келди. Мен өкпөөрип, одынды да ундып, тура калдым. Абранын калыражы јууктап, ондо отурган улустын эрмек-куучындары угулып келди. Јаан удабай каалгала коштой токтой түшкен абрадан көп лө улус түжүп, айылдары жаар бастылар. Арып-чылап калган чырайлу бир үй кижги бери басты, оны ээчий јети-сегис јашту уулчак клеетти. Менин јангы энем (мен оны танып ијгем) мен жаар кылчас көрүп јакшылашты. Уулчак меге јууктай базып, сурады:

— Качан келгенеер, Айшат?

— Эмеш байа... — каруузын берип, онын адымды билерине кайкадым.

Мен онон канча класста үренерин, канча јаштузын сурадым.

Бис анайда эрмектежип турарыста, өйй энем чыгып, меге жүк ле кылчас эдип көрүп салала, Коляга айтты:

— Атка минип, уйды айдап кел, Коля.

Онон мен јаар көрбөй кошты:

— Айшат, барар күүнин бар болзо, кожо учкажып ал.

Бис Коляла экү атка учкажып, уй бедреп бардыс. Жолой туштаган балдар бисти соныркап көрөт. Коляга бу жилбү жарап турган ошкош. Ол јаан кижидий тууралай отуруп, мениле куучындажарга чырмайат. Кезикте жолыккан уулчак эмезе кызычак керегинде меге кыскарта куучындап турды. Не дезе, мен бу жерде эмеш жадып, үренген де болзом, көп балдарды билбес болгом.

Бис журттан өрө барган элбек жикти кууй жортуп, кырларга арай жетпей жүрүп, олордын уйын көрүп ийдис. Ак-чоокыр жоон уйды экелип, Коля ла мен айылга кирдис. Колянын энези биске сүтке кайнаткан лапша уруп, каймакту творог тургузып турарда, мен онын чырайын аяктап отурдым. Мен оны алдындагы өйй энеме түнгейлеп, кандый кижини деп сананып көргөм. Бу үй кижинин чырайынан сүүнгени де, соныркаганы да билдирбейт. Меге жарабай турганы онын сан башка кыска көрүштери болгон. Бис тойо ажанып алала, ойноорго тышкары чыктыс. Коля сенекке кийдире жүгүрүп, онон волейбол экелди. Бистин оны тач-мач таштажып турарга күүниске тийе берди. Коля картошколу маалага кирип, туранын үсти дөөн чыгатын тепкишке тебинерге чырмайат. Неме болбосто, жерге секирип түшти:

— Алтайчы таайым меге турник эдип берер болгон. Туранын үстинде узун темири бар. Көргүзейин бе?

— Эртен көрөрис, Коля. Барак, уйуктаар өй жетти — деп, мен оны токтоттым.

Бу төп, токыналу уулчакла најылажып алганыма мен сүүнип тургам. Бис экү кожо ойноп болбой, өөркөжип турзабыс не болор? Колянын энези уулчагына болужып, мени арбанар айса согуп та ийер эди. Адам меге килеп, кородоп, өйй энемле керижер эмезе айлынан жүре де берер эди. Онон эзирик келер... Алдындагы өйй энемле андый болуп туратан. Ол бойынын балазын сүүп, же ол сүүшти меге ле ого үлөп болбогон. Адам калагы болгондо, мени өйй энемди «эне» деп айттырарга көмөлөп тө, силке-мылка тудуп та ийетен.

«Эне» деп эрке, агару, сөсти мен качан да айтпагам. Албан-күчле кемди де сүүндирип, «эне» деп ададып болбозын адам канай билбеди эмеш? Байла, жаңы билезинде сүүш, амыр болзын деп күүнзеген.

Коляла мен соондо өөркөжип те, согужып та ийетем. Же өйй энем экилебисти тен арбанып, кемнин де адаанын албайтан.

Ол күн мен Коляла нөкөрлөшкөмө сүүнип, уйуктагам. Түш јеримде карган энем ыйлап туру: «Кайдөөн мендеп, чачамтыгып турун?!». Онон таныш эмес киж и айруушту сүрүжип келерде, Топчынын туразында турган аптрага кире бердим. Ол киж и эжикти тын токылдадып баштады. Онон таныш эмес коркышту киж и кирип келеле, аптраны айруужыла кадай берди. Меге карануй ла тапчы аптрада отурарга коркымчылу болуп, адамды, онон карган энемди кыйгырып, ыйлай бердим... «Айшат, Айшат... ойгон, балам, ойгон...» — кем де бажымды эрке сыймап, араай шымыранып турды. Мен коркышту түж имнен узак айрылып болбой, көстөримди уур ачтым. Мен «балам неге каран бастырдын... ойгон, көөркийим...» деп сөстөрдөн өйй энемди танып, бу эркеден јажыркаганымнан тудунып болбой, араай ыйлай бердим. Өйй энем дезе бажымды, ийндеримди сыймап, мени токынадып, коштой узак ла отурды. Онын колдорынын јылузын, јалакайын јакшызынып, јаман түштен мени ыратканы учун ого карузып јадала, ойто уйуктап калтырым...

Кайда сен, кыс?

Чака, айыл-јуртту, бала-баркалу эр, кижиге баргадый кыстарды сурулап баштаган. Ол кемнен чикезинче сурап, кемнен араайынан, билдирбезинен угуп ал јүрген. Анайып омордын тоозы бешке јууктай берген. Чаканын кыстарла јилбиркегени мындый керектен башталган.

Јурттын өрөги учында кожон-комыт јынырайт. Јакшы ла деген кийимин кийген, колдорында тудунчактарлу јаан јашту эмендер ле келиндер анаар чубашкылайт. Бүгүн той-јыргал... Чаканын үйи, Ануш, кичү балдарын ээчидип, озо јүре берген. Чака үч көлөсөлү мотоциклин јетире јазап койоло барарга, өнөтийин ар-

тып калган. Ол ижин божодып, тышкартында колдорын јунуп турарда, ачынган-кородогон Ануш једе конды.

— Албатынын ортозында јүрүп, ойын-жыргал да көрөр эмес?! Барып экел! — Ануш кородогонына бойы да арай ыйлабай, ыйлап турган эки јашту уулчагын силке-булка тартат: — Арай, күрүм!

— Не болды? Не болды? — Чака балазын колго алып, үйине кату көрөт.

Ануш тышкары турган тактага отура түжүп, эмеш токынап айтты:

— Эмил ончо улустан озо ичинип алган јадыры. «Јанак» — деп чиректеп-чиректеп, тургузып болбодым... Карган-тижен, јаман-јудык неме болзо кайдат. Јаш, је ле деген уул онойып јадарда, уйаттузы не деер? «Карындажына кижин алып бер» — деп, канча айттым, укпадын! Айыл-јуртту болгон болзо, айса, үрей јанданбас эди?

Чака үйинин калак-комыдалы бачым токтобозын сезип, тойлу айыл јаар чөйө-чөйө базып ийди. Јолой ого үйине айдадып алган Јымак туштады. Ол кайра кунукчылду көстөриле көрүп салат. Чакага јууктап келеле, имдеп айтты:

— Улустын кожон-комыдын да угарга болбос... Ондо кижин эзиргедий көп аракы да јок, айла...

Чака токтой түжүп, ого соок ло серемјилү көргөн үй кижиле јакшылајала, сурады:

— Эзиргедий аракы јок болзо, Эмил кайдан јыгылганча ичкен болотон?

— Ол уулдардын бойларында база болгон ошкош... Эх! Билбей калганымды!.. — дейле, Јымак кабыргазына түртүртип, онон ары басты.

Чака дезе, тойлу јерге једип келерде, Эмилди мынайып ла көрүп јүргедий кижин табар деген санаазы бек болды. Көстөринин алдында Јымактын үйиндий ле оборлу, омок бүдүмдү кыс тура берди. Онон Јымактын ордына Эмилди тургузып ийеле, карындажы учун озолодо ло кородой берди: «Јок-јок! Эр кижин эр ле болзын...».

Тойдо солун-солун кыстар отургандарын ајарып, чала өкпөрий берди. Көстөрине столдын эмеш кырында отурган эттүканду кыс илинди. Ол эригип турган деп билдирди.

— Күрүмнин уулын! Бойдон-бош кижги кыстар көрөрдин ордына... — деп кимиректенип, Чака көлөткө дөөн сүүртедип койгон карындажын силке-булка тартып ойгосты.

Чака, Эмилди айлына жетирип салала, ойто барды. Жашөскүрим экинделип, бијелеп турды. Байагы бошпок кыс ол ло јеринде отурат. Чака базып келеле, оныла коштой отурып, јакшылашты: «Јакшылар! Не бијелебей отураар?»

Кыс ого кылчас көрүп салала, унчукпады. Чака онын јери-јуртын, ады-јолын шылады. Кыс тегин, кунугып отурбаска ла каруузын берет ошкош. Чака, бијелеп турган уулдар јаар бодоп ло кекип ийеле, айтты:

— Туку ол менин карындажым... бойдон уул...

Кыс Чака јаар соныркаганду көрди. Чака дезе түрген ле айда салганын билбей де калды:

— Айла-а таныштырайын ба?

— Слердин сан башкагарды, былар! — дейле, кыс күлүмзиренип ийди. — Је, таныштыргайаар...

Чака ол күн энирде Эмилди серий берер деп иженген. Је Эмил төжөктөн эртен турага јетире турбаган да. Тойго келген улус эртезинде машинага отургылап ийерде, Чака тууразында көрүп турган. Кечеги бала оны көрүп ийеле, күлүмзиренген. Чака базып барала, улус укпазын деп, араай айткан:

— Бис экү удабастан ла једип барарыс, Галя, сакыгар...

Кыс кызарып, түрген айткан:

— Мен Галя эмезим, былар... Кече төгүн айткам. Неля, Јымжаева Неля болорым...

— Јереерди Ондой деп база төгүн айтканаар ба?

— Јо-ок! Јерим чын — Ондой...

Чака мантап ийген машинаны ээчий көрүп, сананган: «Кем јок бала ошкош... Јери ыраак... Эмди ого та качан, та канай једер?»

Онын кийнинде Чака эштеги улус Эмилди ле көргөндө, кижги көрүш, келин экелиш керегинде куучындагылап турган. Чаканын оозынан суй ла «Ондой, Неля» деген сөстөр угулар болгон. Керек дезе, Ануш та күнүркеп баштаган. Эмилден: «Кижги алатан ба, уул?..» — деп сураганда, түнзүйип ле калган, үн јок отураp.

Анайып ла турганча, жыл өткөн. Бир катап Чака аймактын төс журтында болуп, аптекага кирген. Эмдер садып кап-кара көстөрлү кыс отурган. Чака эмдер көрөөчи болуп, кысты аяктап турган.

— Аптека обедке жабылар! Эм керек болзо, түрген алыгар!
— кыптагы тымыкта кыстын үни өткүн угулды.

Чака керектү эмдерди тоолоп береле, кыстан сураган:

— Слер жаңы иштеп келгенер бе? Алдында мында өскө киж иштеген эди...

— Эйе... — кыстын куучындажарга ла турганы билдирбейт.

Чакага куучынды улалтарга ундылып калган жиит ойин эске алынарга келишкен:

— Же, бу журт кандый эмтир? Жарайт па?

— Кем жок... деремне ле ошкош деремне. Канча витамин алараар? — кыс ончо эмди чогып, учында сураган.

— Канчаны да болзо, береер ле... Же, мында жииттер жакшы болтыр ба? Танцыга барып тураар ба? — Чака кыстын эмдердин баазын чотко салып турганын көрүп, сурактарын түрген-түрген берип ийди.

Кыс чала кызарып, көстөрин төмөн көрүп, түрген айткан:

— Каа-жаа ла... Бежен эки салковой бежен үч акча береер...

Чака ой узадып, бастыра кармандарын жоктоп, онон төш карманынан жаан акчакабын чыгарып, акчазын узак ла тоологон:

— Жаан сөстө жажыт жок... Бойдон карындажым бар, айылдап келерге жараар ба?

Кыс Чака жаар жилбиркеп көрөлө, акча тоолоп унчукпаган.

— Же, нени айдараар? Бис эртен ле Слердин ижеердин учында једип келгей эдис?

Кыс ойто ло кызарып, айдар сөзин таппай, эжик төөн баскан: «Је чыгаар, обедке бөктөйдим...» Чака кысты ээчий чыгып, ол эжикти сомоктогончо ло унчукпай турган. Кенетийин бажына эптү сурак кире конгон:

— Кызыл общежитиеде јадып турганаар ба?

— Эйе, анда...

— Же, бот! Эртен, иштин кийнинде сакыгар.

Эртезинде Чака Эмилди көкидип баштаган: «Бир жер барарыс, жарагадый кыс бар». Эмил унчукпас, уялчан уул болгон. Аказынын бир жылга чыгара кижилер деген куучынына үренишип, керексиздей барган уул тын өкпөорип, манзаарып чыккан. Чака үйинен жайнап сурап алган аракызын эки стаканга уруп, Эмирге айткан:

— Эмеш тудуп ий! Куучындажарга-эштеерге жеңил болзын...

Эмил аказын дөөн жалтанган кептү кылчас көрүп, бир эмеш унчукпай отурган. Онон аракыны «кылт» ичип ийеле, сураган: «Кайдөөн барарга туругар?». Чака оны мойножор болор деп, жалтанып отурган кижилер, ого көп сананарга да бербей, тура жүгүргөн: «Ыраак жок, капшай! Ме, база бирүни ичип ий!».

Тышкары тынчу ла изү болгон. Жолдо мотоциклдин люлькасында Эмил уйуктай берген: түжине тынчу двордо кой кайчылаган, онон жазап курсак ичпестен эки стаканды тудуп ийген кижилер болзын. Чака журтка жетпей, оны люлькадан чыгара тартып, бир агаштын төзине жаттыргызып салган. Ол карындажын эки частын бажында ойгоскон. Жуугында суудан јунундырып, онон ары апарган.

Олор экү общежитиеге једип, кыстын јадып турган кыбын улустан сурап, эжигин токылдадып ийгендер. «Киреер!» — деген үн чыгарда, Чака кенетийин өкпөорип баштаган. Кирип барала, бир эмеш манзаарып, өйинен өткүре тын үнденип јакшылашкан. Кыс төжөктөн турган ошкош. Чака ого күлүмзиренип, тууралап, кийинде турган Эмилди ого көргүзип айткан:

— Је, бот... таныжаар. Менин карындажым — Эмил...

— А-а, мен бу уулды мында јаантайын көрүп јадым... — кыс чырайында манзарышту күлүмјизи ле јилбиркегени јоголып, чөкөгөндү үнденди.

Чака, Эмил мында эзирик көп жүргенин сезип, керектин мындый болорын билбеген бойы ачынып, Эмилди эжик төөн ийде салып түрткөн.

Бу јорыкташтын кийинде, јай өдүп, өлөн-чөп эдилген сонында, Чака Эмилди отургызып, Ондой јаар апарган. Једер јерге талтүш өдүп турарда једип, Нелянын айлын сурулап таап алгандар. Кыстын айлында кеберкек чырайлу үй кижилер отурган. Ол кирип келген улусты төргө кычырып, отургыштар тургускан. «Неля

удабас ла келер... сакыгар». Туранын ичи сүреен ару, јут-јулакайда ыраактан мотоциклдү келген Чаканын буттарынан ала көксине јетире балкаш. Ол Эмилди турада арттыргызып койоло, буттарын арчыырга ойто чыккан. Кактанып-арчынып турала, Нелянын каалгадан кирип келгенин көрбөй калган. Кыс ого јууктай базып келеле, кайкаганду сураган:

— Бу Слер тураар не!? Јакшылар! Көрүп-көрүп, чек ле таныбадым. Кайкадым... Слерди келер деп сананбадым да...

Сакыбаган айылчы кыстын тоқыналу эрмегин угуп, санаазы жарый түшкен. Ол карындажыла кожо келгенин айдып, ол сүреен кемзинчек учун, кыс оныла бойы куучындашсын деп сураган. Кыс, бу сан башка кижии оны шоодып турган болбозын деп, онын көстөрине чике көргөн. Чака, кыс онын мындый сурагына ачынган болор деп чочып, сананбай ла айда салган:

— Кемзинчек учун кожо јүрбей... Кижии алатаны тегин эмес...

Кыстын тегерик чырайы ойто жарый түжүп, ол эжик јаар уулаынып сураган: «Карындажаар канча јашту, былар?». Сакыбаган суракка тургуза ла каруу берип болбой туктурулып айткан: «Јирме эки, јок, јирме төрт болор».

Эмилдин чырайы кып-кызыл болуп калган, ол ло јеринде отурган. Байагы үй кижии араай күлүмзиренип, столдын јанында аяк-казан уруп турган. Улус бой-бойларыла танышкан, столго отурган. Эмил кызыл, бошпок јаактарлу кыска кирип ле келерде көргөн, онон база катап көстөрин көдүрбеген. Куучынды Чака ла Неля өткүрип тургандар. Кыс Эмилдин үредүзиле, ижиле јилбиркеп, уулды куучындадарга ченежип ле отурган. Бийик үредү јоги үй улуска јарабай калды ошкош. Кыстын эјези куучыннын учында Чакадан сураган:

— Эмил недедеде бир катап келип болор бо?

— Не-ет, не-е... Это невозмо-ожно! — Чака кайкаганына чөйө-чөйө орустай берген, онон алтайлап айткан. — Бир-эки айдын ичинде келерге јараар... Эмил иштү, јол ыраак не, Элизавета Иванна...

Элизавета Иванна быјыраш чачту бажын сыйны јаар бурып, чокымдап айткан: «Балдар бир јыл кирези јууктада таныжып-билижип алзын. Чек билишпес улус канайып биле төзөйтөн».

Чака, аргалу болзо, кысты эмди ле апарарга отурган киж, келиннин эрмегине энчикпей киришти:

— Бис Неляны тойдо жүрерде, жарадып көргөнис... Жакшы, үредүлү бала деп угуп жүргенис... Эмил жобош, жакшы уул. Балдар жаражар болор...

Кыс Чака дөөн, онон айагынан баш көдүрбей отурган Эмил дөөн көрүп, кенетийин сураган:

— Эмил, мен сеге жарай бердим эмеш пе?!

Сакыбаган жанынан бойынын адын угуп ийген уул там ары кызарып, аказы жаар көргөн. Капшай ла чыгып барарга отурган уул: «Эйе» — дейле, улу тынган.

Бу жорыктын кийинде, бир айдан ажа берерде, Чака Эмилди Ондой барзын деерде, онызы чек мойножып ийген. Аказы ого база эки-үч катап айдып жүреле, чөкөп калган. Анайып турганча, кыш келген. Чаканын Эмилге тургуза ла киж алып берер деген энчикпес күүни сооп, сурулап уккан кыстардын аттары, айыл-журттары ундылып баштаган.

Кышты ээчий жас өдүп, өлөн эдер ой жууктай берген. Эмилдин эзирик жүрери токтоп, ол үредүчи уулдарла шахмат ойноп турум деп, жоголып калар болгон. Бир күн Чака коштойында деремненин уй саар фермазынын жаныла мотоциклдү мантадып брааткан. Штанын тизелерине жетире түрүп алган жиит жүгүрө басып, уй айдап, чичке сынду, жуунак кыска болужып турганын ол ырааактан көрүп ийген. Жууктада мантадып келзе, ол Эмил болгон.

— «Спутникти» айдап келейин бе? — деп, Эмил Чаканы көрбөй дө сураган.

Кыс дезе ого та нени де айдарда, каткырыжып тургандар. Чака бу куучынчы, омок-седен уул Эмил эмес болбой деп, бүдүнбей де турган. Таларкак бүдүмиле, жаан кара көстөриле Эмилге түней. Же үни, Эмилдийине көрө, өткүн, чырайы да кеберкек ошкош болгон. Уй айдап экелерге ары болгон уулды ээчий көрүп турала, Чака кайра баскан.

Эртезинде чайлап отурала, Чака үйине айтты:

— Эмилди бачым айылду этпес керек, эки-үч жылга тура тудатан акча жуурыс. Онон төрт-беш кып тура тудала, той эдерис.

Чайлабай отура берген Эмилди көрбөөчүн болуп, Чака ичинде каткырынат.

Ануш өбөөнинин санаазы жаскы күндий кенетийин кубулып туратанын жакшы билетен учун тын кайкабаган. Ол сананып отурала, жөпсинип эрмектенди:

— Балдар танынан туралу, мал-ашту болзо, жакшы болбой а... Эр кижиде не болзын, одус та жашта кижиде албай...

Эмил, чырайы коркышту кугарып, туруп, айылдын ичиле баскындай берди. Чака күлүмжизин жажырып, онон сурады: «Сен не деп сананып турун, Эмил?».

Уул аяк салгыштын жанына токтоп, түргөн айтты:

— Тураны кайдатан? Совхоз квартираларды тудуп жат... Суунын жарадында эки тура быжыл бүдө берер дешкен...

— Онызы ондый ла... Ол тураларды быжыл жаны айылду болгон билелерге берер дешти не?.. — деп, Чака ондобоочын болды.

Эмил Чакага тап эдип, нени де айдарга турала, чыга берди.

Ол ло жыл журтта көп лө той-жыргал жынырап өттү. Олордын бирүзи Чаканын кемзинчек Эмил карындажынын болгон.

Куш-камнын төрт темденгени

«Менин оору-жоболым үч жыл кайра табылган. Бистин жеристе жарлу кижини, менин үредүчимди ле билимдеги башкараачымды, сен билбей. Ол өрөкөннин жада калганынан үч жыл өдө берди», — Ак-Санаа мынайда куучындап, кызыл энгирдин тандагына кара көстөри мелтирежип, унчукпай барды.

Ак-Санаа менин жакшы таныжым болгон, ол билим ижинде кандый да ууламжылар таап, ары-бери жорыктап, керек десе гран ары жанына эки катап барып келген. Мен онын оорыганын да, онон ары куучындаган учуралдарын да укпаган болгом.

Ак-Санаанын сан башка куучыны кызыл энгирде, айландыра не-неме кандый да куулгазынду, жажытту бүрүнкүйге көмүлүп каларда өткөн, кезик жерлерде менин куйка бажым жимиреп те турган. Ак-Санаа бойы бир де өкпөөрбөй, эмеш тунгак үниле араайынан куучындап отурган:

— Мен ол өрөкөндү, тын оорый берерде, жагыскан арттыр-баска албадангам... Улайын ла онын айлына келип, укол саларым, чай-неме азып азыраарым. Коштой отураарым, кичеерим, эрмектежерим... Ол меге студент өйлөрүмнен ле бери сүреен кару болгон. Жалакай, ак сагышту кижини ине. Бир катап мен онын жанында жымжак креслодо отурала, та тууярай бергем, та терен сагышка алдырткам... Түн ортозынан өй өдө берген болор, не десе, мен түннинг ортозы жеткелекте кухняда чай азып ичкем. Үредүчим көстөрүн жумала жаткан: та уйуктаган, та тегин жаткан билбезим. Айса мени амыразын деп уйуктаачы болуп жаткан? Чайды ичеле, креслодо отурум, тууярай бердим ошкош... Көрүп отурзам, эжиктен солун улус киргилеп келди, эмеш турдылар. Онон үредүчимнин жанына келдилер, оны төжөгүнен отургызып алгылады, тургузарга ченежип турган ошкош. Кезиктери меге жууктап, ийиндеримнен, бажымнан тудуп турдылар. Мен оларго айттым: «Слер оору кижини не тургузып жадыгар! Ого тийбегер!». Улус оной ло араай чыга бердилер.

Онон ло мен чын ла уйуктап калган ошкожым. Та неден де ойгонып келеле, төжөк жаар көрзөм, үредүчимнин көрүжи кандый да жарык ла чокым болуп калган эмтир. Ол мен жаар узак ла чике көрүжиле көстөп алган жатты. «Чай ичереер бе, өрөкөн?» — деп, араай сурадым. Ол унчукпады, бажын жайкады. Мен эжиктен ойто ло улус кирип келгенин көрүп отурум. Байагы ла чылап өрөкөндү өндөйтүп отургыскылады, тургузарга тургулады. Мен ойто ло айдадым: «Ол оору, оныла беришпегер, тургуспагар!». Олордын меге тийгендерин база сезедим...

— Өрөкөн ол ло тушта божоп калган ба? — деп, мен Ак-Санаанын эске алыныжын үзүп сурадым. — Алдачылар ол кижинин сүнезине келген эмтир. Сен олардон канайып коркыбай отурган?

— Жок, коркыбагам... айса болзо, коркыгам... та, билбезим. — Ак-Санаа мени жаңы ажааргандый жаан, жараш көстөриле меге удурга көрүп, терен үшкүрди. Сооп калган чайдан эки ууртады. — Ол тушта сүреен күч өй болгон, мен тын арып калгам: оору кижини көрөрүм, айлымда балдарыма барарым... Ондый сан башка айалгада жүргем. Өрөкөн ол түн божобогон. Мен эртезинде айлымда балдарымды көрүп саларга, жүре бергем. Онон

деремнеде төрөгөндөрүмнин жакылтазын бүдүрүп, автовокзал жаар жүгүргөм... Бу ла өйдө үредүчим жада калган, улус мени бедрейле, сурулайла, таппаган эмтир. Онын калганчы ойинде мен оныла коштой болбогом... Өрөкөннин божогонунан ла бери мен оорыгам, врачтар ичимнен кандый да болчок неме тапкандар, кескендер. Жүрегимнен коомой кижги, мен операциянын кийнинде реанимацияда жаткам. Санаам ордына кирбей, канча күн жаткан эмтирим. Мен ол тушта кандый жараш көрүм көргөнимди айдып берейин.

Бу сөстөрдө Ак-Санаа унчукпай тыныш алынып, мен жаар лаптап көрди. Онон ары куучындаарда, карачкы да болзо, көстөринде жаштары мелтирежип, меге көрүнип турды.

— Реанимацияга тўжүргенин де, ондо жатканымды да мен билбес болгом. Мен озо баштап узун, карануй, труба ошкош өткүшле баргам. Учынды жарык жерге чыгып келгем. Ол жерде кандый жараш, жылу, кандый жакшы, амыр, тымык болгон! Кандый жараш, жаркынду чечектер өскөн! Менин кийгеним — ак өнгү жеңил платье. Меге ондый сүүнчилү, ырысту, жакшы болгон. Жалакай ла жараш күү де угулып турганчылаган. Көрзөм, жаан эмес суу агып жат, ол жаратта божоп калган энем туру, мени колдорыла жагып, бойына кычырат.

Энемди көрөлө, мен сүреен тын сүүнип турдым, ол жаратка кечерге мендедим. Сууны кечкелегимде, чачымнан та кем де тудуп алала, коркышту тын кайра тартат, мени кайра сүүртейт... Тын ачудан мен билинип келгем, кулактарыма үй кижинин үни угулат: «Ты что делаешь?! Такая молодая! Тебе жить надо! Очнись, открой глаза!». Үй кижги менин коомойтып турганымды сезеле, менин чачтарымнан жулуп турган эмтир... Ондонып келе-ле, сескеним меге оору, ачу болгоны, онон соокты сестим — куба жыланаш жаткамда.

Ак-Санаа көстөринде жаштары мөлтүрежип, кызыл ла толо эриндериле күлүмзиренип ийди. Онон кошты: «Ол учуралдын кийнинде өбөгөним, балдарым меге там карузыыр, там килеер болуп калган. Өлүп калар деп тын коркыган ошкош».

Куучын-кумый божогон деп, мен тура жүгүреле, чөйгөндө чайды изидип койдым. Ак-Санаанын куучынынан улам күйбүреген санааларымды, жүрексиреген бойымды чайла токынадар деп,

үүремди жаңы көргөндий ого узак көрүп отурдым. Чай изий берерде, аяктарга уруп, үндөндим: «Кандый сан башка неме куучындадын... Ол өрөкөн сеге тын карузыган, байла, онын да учун... оорыган». «Кожо апарарга сананган» деп сости чек айдып болбодым. «Айса болзо, алдачылар сенин сүнөндү кожо апарган болор?» — дедим.

Ак-Санаа унчукпастан чайды ичип ле отурды. Онон менин калганчы сөстөрүмө каруу бергендий, куучынын улалтты:

— Больницадан чыгала, мен неге де күүн-күч жок, кандый да ишке ийде-чак жок жүргөм. Эди-каным бар, а өзөк-буурумды уштып койгон немедий болгом. Онойып мен бир жыл кирези жүргөн болорум. Төрөөн-тугандарым мени Турачак аймакта жарлу камга апаргандар. Ол камды камдаар тушта жаан куш деп көргөнүм кайкамчылу. Бойымды тууразынан көрүп жатсам, мен ээн, боро, как чөлдө жадырым. Айландыра телкем де ончо боро, ээн эмтир. Тенериден жаан кара куш учуп түжеле, мени тееп, өрө көдүрилди. Күчи жетпеди, ычкынып ийди. Мен нени де сеспедим. Ол куш база катап түжүп, мени өрө алып чыкты... ойто ло ычкынды... Үчинчи катап темденгени база калас болды...

Менин көрүп жатканымды айландыра отурган акам, өбөөним, жаан уулым база көрүп отурганыс деп кийинде меге куучындагылаган. Үчинчи катап куш-кам мени, менин сүнөмдү ычкынып ийерде, озор ижемјизин жылытып, тын коркыгылаган эмтир. Же кам катап ла темденип, мени алып чыккан... Онон төрөөндөрүмө айткан эмтир: «База ла эмеш экелбей, удаткан болзоор, орой болор эди. Кижинин сүнези туку качан жүрүп калган эмтир».

Бу да куучында мен куйка-бажым жимиреп, соогым жайылып отургам. Менин жаан кайкап, ого чек өскө көстөрлө, санааларла көрүп отурганыма Ак-Санаа тын ајару этпей, чайын жетире ууртайла, туруп ары-бери басты, көзнөктөн тышкары карап үндөндү: «Карануй кирип бараткан туру не... Же барайын, чайлаган, тойгон, быйан болзын...».

Чоокыр атту Чодыр-баатыр (Чөрчөк)

I

Азыйда алкыш-быйанду Алтайыста Чичке-Кобы деп өзөктө, шоркырап аккан кара суу жанында, Желечи жаанак журтаптыр. Жаанактын апшыйагы тустап жүре берген, азыраган олордын балдары жок болгон. Желечи жаанакта бир эчкизи бар, онын сүдиле азыранып жаткан эмтир. Өрөкөн карып, ыраак жокто кара сууга да барып болбой, аралда будакка да једип болбой барды.

Бир күн очоктын жанында отуруп, карыкчалга кирип, эки көзинен јаштар тоолонып, күлге тамды. Жаанактын јаштары тамган јерден эргекче уулчак туруп келди, јардак үниле онон сурайт:

— Неге карыктаар, энебис?

Желечи жаанак чочып-коркып, ары-бери ајыктанза, кижиле көрүнбес.

— Көстин јажын не төгөр? — деген үн ойто ло угулды.

Лаптап көрзө, алдында очок будынын жанында оогош-оогош уулчак турды. Эмеген ого сүреен кайкап, је ичинде тын сүүнип айтты:

— О-о! Уулымнын оогожын, үнин дезе јардагын! Мен Желечи жаанак болорым. Карыйла, карыгып отурбай...

Онон жаанак уулчакты калтазынын үстине отургызып, ого бастыра жүрүмин куучындады. Је онон озо ол уулчакты эчкизинин јаны сааган сүдиле, курутла тойо азырап салды. Уулчак эки оймокко толтыра сүт ичти, бир жаан јемтик курут јиди. Жаанактын куучынын угуп јадала, уйуктап калды. Желечи өрөкөн оны тонын јенине чебер сугуп койды.

Эртезинде күннин јарык чокторы чадырдын түнүгинен јарыдып ийерде, Желечи жаанактын јенинен кечеги эргекче эмес, је деген уулчак чыгара жүгүрип келди. Быштактан эдип алала, уулчактын ойгонорын сакып отурган Желечи ого сүүнип, удурал болды:

— Ажанып ал, уулчагым... Сен баатыр бүткен бала ошкочын...

Уулчак Желечини «эне» деди, эткен јымжак быштакты јип алды. Талтүшке јетпей, база бир өлүгө чыдай берди. Јети күнге

уулчагы айылда ла жүгүрүп жүрди, он жашту уулчактый чыдады. Жети конгон кийинде, жепсене берди: жаанакка узакка једер одын-бу-дакты жүктенип экелди, суудан тажып салды. Јелечи јаанакта бар-јок тон-өдүктен бойына ой этире кеп-кийим көктөди. Кеп-кийимин кийеле, кертип-јондоп јазаган ок-јаазын, апшыйактын үлдүзүн алып, энезиле јакшылашты:

— Эрикпегер, энейим, эбирип келерим удабай. Андап-куштап келейин, албаа-түлкү экелейин.

Мынайда айдала, баатыр уул арка-тууга жүгүрө берди. Јолдо аштайла, Ай-Көлдөн балыктады, ажанып алды. Кайра јолдо алып аларга, канча кире балыкты тиштеп, каарала, бийик агашка илип салды. Онон ары басты, коркышту бийик туу-кайага јетти. Јолында тура берген тууны ашса ла, јуулу-алулу андар ондозын сезип турды. Јалтанбас баатыр кайаны өрө кармадап чыкты. Јол ортодо арып-аштай бергенин сезип ийди. Мүркүттин уйазында јымырткаларга көзи онын једе берди. Олорды јип алза, ойто ий-дези кирерин ол билип, колын сунды. Бу ла тушта јаан эне мүркүт оны айландыра учуп, кижинин тилиле айдып турды:

— Чоокыр атту Чодыр баатыр, балдарыма тийбе! Качан бирде сеге болужым једер!

Алан кайкаган баатыр уул эне мүркүттин јайнузын укты, онон ары кармадана берди. Бу өйдө күннин көзүн көлөткөлөп ада мүркүт кайып келди:

— Белиме отурып ал, тууны ажырып койойын, Чодыр баатыр!

Уул онон тын кайкады, је нени де сурабады. Мүркүт оны тууны ажыра апарып салды. Уул канча күн андады, жүктенгедий анды адып алды, алты күн андады, апаргадый алуны өлтүрүп алды. Кайра јолында байа ла кайа туштады. Байагы ла мүркүт оны туунын эдегине түжүрүп койды. Ондө Чоокыр ат јайым отоп жүрди. Мүркүт уулга ајдат:

— Менин адым Мүркүт-каан, сенин андаган јерин — менин каандыгым. Эрлик бий мени, менин абакайымды мүркүттөр эдип салган. Судур бичикте бичилгениле болзо, Чоокыр атту Чодыр баатыр күнчыгыштан келеле, бу тууга чыкса, ол тарма чечилер учурлу болгон... Сенен озо сегис баатыр тууга чыгып болбогон. Сени ле сакыган эдим.

Чодыр баатыр базып барала, Чоокыр атка мине сокты. Бу ла өйдө мүркүт — Мүркүт-каан, туу десе жаан өргөө болуп тура берди. Чодыр баатыр Мүркүт-каанла эзендежип, Алтайына ууланды.

Жолдо Ай-Көлдин жарадында балыктарын карган энезине апарарга көрзө, бир таакылу түлкү оморды түгезе жип браатты. Ачына берген Чодыр баатыр ай үлдүзин ала койып, чабардын кажы жанында, түлкү жайнады:

— О-ой! Чодыр баатыр, чучурап жүрген бойымды чаппагар! Качан бирде болушкайым!

Мыны уккан Чодыр баатыр үлдүзин ойто сугуп алды. Таакыраган түлкү калганчы балыкты жип ийеле, кеберлү бүткен Кызыл-каан боло берди. Онын куучыныла болгожын, база ла Эрлик бий жымжак бүткен Кызыл-каанды жаман көрүп, түлкү эдип тармалап койтыр. Чодыр баатырдын балыктаган Ай-Көли, айландыра арка-туулар онын каандыгы эмтир. Таакыраган түлкүге кем-кем килейле, балык берзе, ол ойто кижин болуп кубулар жанду болуптыр. Нажылар боло бергендер жакшылажып, айрылыштылар.

Чичке-Кобы өзөктө чадыр айыл селендей берди, чорголу чөйгөндөри калыражып турды. Желечи эмеен чыга жүгүрдү, ат тибирти алыс жерден угулып клеетти, ат тыныжы ак-айастан сезилип турды. Онойткончо, Чоокыр атту Чодыр баатыр көрүнүп келди. Желечи жаанак бу баатырдан эргекче бүткен уулчагын жүрегиле танып, сүүнүп чыкты. Айлына киреле, ажанып-амыранып турганча, албаты табыжы күүлөп келди, ат киштежи жаңыланып турды, уй-малдын мөөрөжи, мааражы шынырап жайылды. Чыгып көрөр болзо, Мүркүт-каан ла Кызыл-каан мал-ажынан ла эл-жонынан Чоокыр атту Чодыр баатырга мал-аш, эл-жон бөлийле, кийнинен ийген эмтир. Онойып, Чоокыр атту Чодыр баатыр Желечи деп энелү, эки жакшы айылдаш-нөкөрлөрлү, эл-жонду, элбек жөөжөлү энке-тонко журтай берди.

II

Чечектеп жадар Чичке-Кобы өзөктөн канча тайга ажыра, канча талай кечире Күйүнчек-каан журтаптыр. Бир күн ол судур бичигин ала койып көрзө, жаан да эмес жерде түмөн мал-ашту, түмөн

жонду, Желечи деп ойгор энелү Чоокыр атту Чодыр баатыр сайрап жадат. Чичке-Кобы өзөктин ан-кужы күннен күнге көптөп, чечек-агажы жиркиреде өзүп турар байлу-томду жер эмтир. Мыны билген Күйүнчек-каан уйкузын да, амырын да жылайтты. Күнчыгыш талада батпай жаткан черүзин жууп, жууга белетене берди. Кара-ботко санаазыла, каргышту-килинчектү керектериле Эрлик бийге жараган бойы онон эп-сүме сураптыр. Онызы ого болужар болды.

Жуу-чакка кычырган табышты уккан Чодыр баатыр түмөн черүзин ээчидип, Күйүнчек-кааннын темдектеген кара-бажыр туузына чыгып барды, черүзи десе оны эдектей туруп алды. Ары жанынан чыгып келген Күлөр атту Күйүнчек-каан курын курчай тартынды, күрөшкө оны кычырды. Эки баатыр күрежип турды, эки черү жуулажа берди. Эрлик бийдин сүмезиле Күйүнчек-каан Чодыр баатырды тудужаачы болуп, кара туунын бажында кара тамыга жууктадып, ийде салды. Чоокыр атты ээчиде таштап ийдилер. Баатыры жок калган бараксан черүни баткадый кара санаалу черү олжолоп алды.

Кара тамы түбинде Чодыр баатыр Чоокыр адыла экү кызыл тыны үзүлбеген, же үйе-сөөги үзүлген-сынган шыралап жаттылар. Өрөртинен көк-айас ийненин үйдиндий ле көрүнөр болды. Мүркүт-каан нажызы сеспес жерден сезип ийген, шунудып келди. Жети коноктон тамынын түбине жетти, Чоокыр ат ла Чодыр баатырды жер үстине алып чыкты. Бу өйдө Кызыл-кааннын Күмүш-Ай кызы кыйылган тынды тиргизер, сынган сөөкти бүттирер эмдү-томду суулу келиптир. Күмүш-Ай бу суузыла быркырат, Быркан кудайдан алкыш сурайт, Алтай жеринен болуш сурайт. Чоокыр атту Чодыр баатыр алдындазынан алты артык, эмдизинен эки артык боло берди. Коңыр атту Күмүш-Ай, Чоокыр атту Чодыр баатыр, Мөңүндий атту Мүркүт-каан — үчү төрт түмөн черүлү Күйүнчек-каанга табару эттилер. Кара-батка санаалу каанды кара тууда тамыга кадай таштап ийдилер. Канча түмөн калыгы, тоозы жок малы жуук жаткан Мүркүт-каанга бойлорынын күүниле бактылар.

Черүзин жайымдап алган Чодыр баатыр Күмүш-Айла экү кайра жанып ийдилер. Кызыл-кааннын кызын жарадып көргөн Желечи жаанак ары көрүп ыйлайт, бери көрүп каткырат.

Көп лө ой өтпөди, узак ла жылдар жылышпады, эки жииттин той-жыргалы төрт каандыктын жеринде төртөн күнге улалды.

Кызыл-каан, Мүркүт-каан ла Чодыр баатыр Эрлик бийдин кара ийдезине удурлашкандарын сезип, онон жаан табару болорун сагып жүрдилер. Бир күн күмүш-күрен күскиде Күйүнчек-кааннын жеринде андап-куштап туштажып, онон арыгы жадын-жүрүмди база шүүштилер. Үч каан, үч баатыр бир энеден кожо чыккандый, бир ададан жаба бүткендий эптү-жөптү эрмектежип, андап-куштап жүрдилер.

Бу өйдө жердин жети кадында, кыртыштын канча кадында элбис-желбис Эрлик бий күлөр күскүзинен жер үстинде керектерди ончозын көрүп, аайы жок атыйланган отурды. Айлу-күндү жер үстинде ал-камык ак-санаалуларды бийлеп, базынып жадарда, та кандый да Чодыр баатыр ончо керекти үреген эмтир, оны кезетпегенче, отуарар арга жок. Канзыраган Эрлик бий Чоокыр атту Чодыр баатырдын каандыгына элчизин ийип, үйде арткан Күмүш-Айды экелзин деп жакарды. Элчизи дезе «эки-бир» деп айткалакта, элкем-жарык жер үстине койонок болуп чыга конды.

Күмүш-Ай кара-суунын жанында туруп көрзө, кара Тайгыл ийди койонокты сүрүжип келди. Күмүш-Ай койонокты карамдап, Тайгылдан айрып, айлына экелди. Желечи жаанак чала бүдүнбей, жалтанып айтты:

— Жердин жерлик аны канайып колго кирген ол?! Калак, ойто божот, ыраак барбай агыт.

Күмүш-Ай койонокты кучактанып, аралга кийдире база берди. Бу ла өйдө койонок Эрлик бийдин элчизи болуп кубулып, Күмүш-Айды жалбак ак таш эделе, жер тамызына кожо алып барды.

III

Андап-куштап жүргөн Чодыр баатыр айлына жанып келзе, энези болзо, ыйлап отурды, Күмүш-Ай абакайы жок болды. Эрлик бийдин коркышту өчи башталганын билип ийди, эмеш те болзо отурбай, жердин оозын бедреп, шунудып ийди. Күнди түн солыганын, жайды кыш солыганын, айды жыл солыганын сеспей жүрди. Бир билинип көрүп турза, жер оозы сомдолып келди, Чоокыр ады тура түшти. Эки-үч темденип, алтыгы орооннын түбине калып ийди. Алтыгы ороондо күннен болгой айдын да чогы жарытпайт, ай карануй тамы эмтир. Же анылу бүткен Чоокыр аттын ла Чодыр баа-

тырдын көстөри ай-күндий жалтырап, алды жолун көрүп турат. Анча-мынча баргажын айдары жок жаан каалганын эжигинде ал-камык сүнелер элбендежип, баскылап жүрөт. Көргөн омордын көстөри өчөмик, тынган омордын тыныжы сезилбейт, тымык кыймык-базыды тумандый женил, табыш жок. Мангла келген Чоокыр ат мангын мында токтотты, каалганы канай өдөрүн Чодыр баатыр билбей турат. Чөркөлгөн бу сүнелер ортодон бирүзи айрылып, Чодыр баатырга жууктап келди. «Кеп-кийиминнен, үлдү-жыданнан мен сени таныдым — дийт. — Желечи эжимнин көгин, бойымнын болзо, үлдүүмди канайып мен билбейтем. Карыыр жажында жаанактын жүрүмин сен жылыттын, тайак-куйагы сен болдын. Бу каалганы мынай өт: менин жабынган боро жабынчымды жабынып алала, сүнелер ортозына кире бер. Жолдо сени омор ый-сыгытла, жайнашла, колы-будыннан тудушла, кыйгы-кычырышла токтодорго, кайран ойинди узадарга чырмайар. Же сен оморго чек ажаарба, не де болзо, ичкери ле бар, көстөрине удурба база көрбө. Каалганы ла бир элесле өдө кон, кайда-кайда тура берзен, кайра жолынды ундып сал!

Карганактын жабынганын жалбак ийиндерине арта салып, Чодыр баатыр ичкери болды. Чоокыр ат чымыл бололо учты. Жымжак бүткен жүреги, уккур болгон кулагы, болушка белен колдору болушка кычырган сүнелердин онту-калагына чыдажып-чыдашпай, баатыр элес этти. Күмүш-Ай эжин бек сананып, коркышту шыралу ченелтени өдө конды. Жабынганы кайра бойы ла уча берди. Чоокыр адына минеле, онон ары мантатты.

Барган-барган учында Чоокыр ады тура түшти, Чодыр баатырга айдып турды:

— Алдыста канла аккан суу жадар, жарадында кемелү кемечи отурар. Же ол кемеле тынду неме кечип болбос, тургуза ла чөнгө берер жанду. Айдарда сен, Чодыр баатыр, менин алтын жалымды, куйругымды кезеле, армакчы каттап ал. Оны ол жаратта ташка орой чач, оныла кечерин. Ол жаратта жыландар кыймыраар, бирүзин ле үлдүле кезе чаап ал. Корондузын чаап алзан, онон ары жолына мөр болор. Же корон жогы туштаган болзо, кайра жолыс бөктү болор.

Чодыр баатыр Чоокыр адынын сүмезиле канла аккан сууны кечире адынын жалынан каттаган армакчыны таштады. Суунын

болзо, чакпыны армакчыга једип, баатырдын болзо, буттарына чаап, канду сууга чӧнӱрерге турат. Айлу-кӱндӱ Алтайын, айылдашкан најыларын, азыраган энезин, алышкан эжин сананып, кылкечӱни ӧдӧ берди. Бу јаратта јыландар јылыжып-карчыжып јадат, ончозы бир тӱней, та кажызы коронду — билер-ылгаар арга јок. Энцилеген ӱлдӱзин ушта тартты, ончозынан табышту, ончозынан калју шыркыраган бир јыланды кезе чабардын јанында, байа јылан куу јыланаш келин боло берди. Элес ле ӧйгӧ Чодыр баатыр аланзый берди, куулгазынду бу неме тегин эмезин сезип ийди. Коронду јыланнын бажы бут алдына тоолонуп тӱшти, баатыр дезе јолын онон ары улалтты. Јыланнын каныла уймалган ӱлдӱ коронду болуп калды.

Та узак, та тӱрген јӱрген, је кӧрӱп јӱргежин Эрлик бийдин таш ӧргӧзи карара сомдолып келди. Ӗргӧни айландыра куу сӧӧктӧрдӧн эткен чеденнин каалгазында эки кара калтар ийт јатты. Кижинин ле аттын јыдын сезип, айдары јок ӱрӱп-ӱрӱп чыктылар. Коронду тыныжынан кара таштар кызып чыкты, коркышту улыжынан кара туулар кӧчкӧлӧнип турды. Чодыр баатыр куйагыла бӧктӧнип, баштап калыган ийттин бажын кезе чаап ийди. Экинчи ийт дезе, онын бажын јудуп алды. Экилези ӧлӧ берди, эжикаалга ачылды. Чодыр баатыр ӱлдӱзи коронду эмес болгон болзо, баштапкы ийт ойто ло јаны башту болуп, канча ла кире ӧлбӧс јанду эмтир. Экинчи ийт баштарды канча ла кирези јудуп, јаанайтан тармалу болуптыр. Је Чодыр баатыр Чоокыр адынын сӱмезиле калтар ийттерди базып койды.

Эрлик бийдин ӧргӧозинин тӱндӱгинде отурган кускундары акшый берди, эмеен-ӧбӧӧн эки јелбис чочыгылады. Ӗргӧозинен чыгара јӱгӱрип келзе, алдында чолмондый кӧстӧрлӱ, чой ошкош јудруктарлу Чодыр баатыр Чоокыр адына минген турды. Баатыр байагы ла армакчыла Эрлик бийди ле эмеенин эки катап кӱруй тартты. Талымжырай берген Эрлик бийдин мойнындагы јигинен таш кайырчактын тӱлкӱӱрин ушта сокты. Ӗргӧдӧ турган таш кайырчакты ачып, јалбак ак ташты чебер алды, кожо экелген тирӱ суула јунуп ийди. Кӱмӱш-Ай эжи кечезинен канча артык, алдындазынан канча јараш болуп тура берди.

Карузышкан олордын кайра јолы канча катап кыска билдирди, качашкан буудак-тармаларды кожо олор јенип ӧдӧт. Камык

күндөр өткөн соондо, жер оозына једип келдилер. Күндү-айлу Алтайына кайра јанган бойлоры амыр-энчү журтай берди. Јердин јети кадында Эрлик бий канча чактарга јер үстине элбис-јелбис элчилерин де ийбей, коркып-чочып жүрер болды.

Тоновичтин бир күни

Быштак Тонович тўнди ары терен уйуктаган јок, бери чек ойгонгон јок, сан башка уйкуда өткўрди. Айлында да, ижинде де эдилбеген толо керектер сакуп турганда, кандый уйку болотон эди. Учы-учында ол чек ойгонып, санаалардан амырабаган уур бажын јастыктан кўдўрбей де, јуук өйдө эдип койгодый керектерди тоолой санана берди. Олордын кезиктери онын меезинен тўнде де барбай, терен уйуктаарга чаптык эткендер.

Быштак Тонович, тумчугы соокко тоно берерде, јуурканнын алдына јажырып алды. Быјылгы јылдын соок кыжында городтын тураларында кей тышкартындазынан эмеш ле јылу дегедий болгон. Тоновичтин туразы јангы тудулган, квартиразында дезе үч кып болгон учун, соокко тонорго келишкен ле. Үч кире электројылыткышты иштедип те турза, кижі јок туранын ичи тўжиле сооп калат. Эмди јадала, Тонович эн јаан кыптагы розетка карара кўйўп калганын сананды. Айла иштен телефон согуп, электрик алдыртар керек. Онон иште тўрген бичийтен материал сакып јатканы керегинде, онон ары өскө дө көп санаалар улай-телей сагышка кирип, уйкузы чек чыга берди. Јылу јуурканды кўүн-кўч јок ачып, буттарын соок полго тўжўрип, үйде кийетен өдүктерин јоктоды. Олорды таап, кийип турганча, буттары соокко тоно берди, онон јылу, јымжак кебин кийеле, јылыткыштарды розеткаларга кийдирип салды. Ол час та јаар көрбөди: Быштак Тоновичтин уйкузы беш часта кыйалтазы јоктон чыга беретен. Көп санааларга алдыртпаган күн ол јадып-јадып, база бир часка уйуктап калатан.

Быштак Тонович үйин, балдарын ойгоспоско араай базып, јунунып, кухня јаар барды. Өй көп. Ол кечеден белетеп койгон этти суулу казанга тургузып койоло, картошко арчыды. Анайып

турганча, кухнянын ичи плитанан эмеш жылый берди. Алты час једип, радио куучындай берерде, Тоновичтин казаны белен болды. Ол ого јүк ле согоно ло морковь кертип каарала, салып ийди. Бу ойдин туркунына онын бажынан эдетен-тудатан иштери түңей ле чыкпай турган, јүк ле олордын аайына капшай чыгар деген энчикпес күүн-санаазы эмеш јабызап, токынай берген.

Тонович жылу кухнянын столына ла отурып, туку качаннан бери сананып алган очеркти бичип баштады. Очерк койчы-коммунист, озодо өскүске чыдаган, эмди јаан тоомјыда кижии керегинде. Тонович оныла бир жыл кайра ыраак Кош-Агаш аймакта јолыккан. Онын узун сыны, чике көргөн көстөри ле эзин-салкынга күрерген чырайы Быштак Тоновичке јарай берген. Ол тушта Быштак Тонович, радиодо иштеген кижии, койчы керегинде берилте эткен. Эмди ол газетке јаан очерк бичиир деп шүүнген.

Быштак Тонович очеркин бичип отурала, уулдарын ойгозорго турды. Школго јүрүп турган уулыла кожо јаан уулы ла онын кызычагы конгон. Олордын мында арткан шылтагын сананып ийеле, Тонович күлүмзиренип ийди. Онын корон сооктордо јара тонуп калган жылыткышту курортто јүргенинен бери бир ай кире ой өдө берген. Кече ол, эди-каны жылыбай, соогы јайылып јүрген кижии, иштин кийнинде мендеп ле јанган. Айлында јымжак креслого отурып, телевизор көрө берген. Јанында жылыткыш онын буттарын макалу ла жылыдып турган. Тонович үйинин белетеп койгон изү курсагынан јип, телевизор көрүп, эжинин эки-үч катап туруп айткан сөстөрине ајару да этпеген. Үйи, беженге ууланып та јүрген болзо, онжүк үй кижии, ойдин сегис часка једип браатканын көрүп, токынап болбой барган:

— Бу уул балазын садиктен алала, кайда базып јүрү не?!

Быштак Тонович жылыткыштан келген жылу онын өзөк-буурына једип, эди-канына јайылып турганына маказырап, үйинин айтканын угуп та отурза, меезине илинбей отурган. Сегис часта иште болгон јаан уулы келип, балазын јоктоп сурады:

— Инга кайда?! Экелбегенеер бе, ада?

Уулы түште телефон согуп, кызычагын апарзын дегени Тоновичтин санаазына јаны ла кирген.

— У-уй! Ундып койтырым! — деп кыйгырала, ол уулына ла үйине манзаарып көргөн. Уулы ойто балазына жүгүргөн, үйи Быштак Тоновичти арбап, жакшы киноны да көрбөй, кухня дөбөн жүре берген.

Тонович жылу носокторын, курорттон келеле түргөн-түкей көктөткөн унтыларын кийип, ишке басты. Айылдагы улустан баланы ундыбазын деп жакару ого тын ла болгон. Автобусты узак сакыгалакта ла Тонович соокко чек калтырап чыкты. Ол туку курорттогы соок өзөк-бурына кандый тын өткөнүн, бойынын жылыбазын кайкап, автобус келетен жол жаар энчикпей көрөт. Жаан соокторго жылыдар системазы туй тонуп калган курорттын кыптарында тон-өдүк жокко отуруп та болбос болгон. Улус спортивный жылу кийимдү, бөрүктү уйуктагылап турган. Быштак Тонович эмденер ваннанын температуразын бийиктетсин деп, улай ла сурап, жылынып жүргөн. Анайып сананып турганча, автобус једип келди. Тыныжы ак буудый кайнаган улус онын эки эжигин чууктай алды. Жоон бүдүмдү бир келин Тоновичтин будына тын басып, автобуска кире берди. Ол аайы-бажы жок албаданып, кире берген келинге кыртыштанып баштады. Автобустын ичинде жык толо улус, бастыгыжып кирип јаткандардын «Ары өдүгер! Ары өдүгер!» — деген кыйгы-кышкызы коркышту болды. Байагы ла бастыра бойы түлкү, жоон үй кижии Тоновичле коштой турат. Онын јелбер түлкүзинин түги Быштак Тоновичтин чырайына тийип, кычыкайлап, чаптык эдет. Ого үзеери автобус селес ле эткенде эмезе токтой бергенде, бу үй кижии Тоновичтин буттарына учкур чончойыла ачу басып, ары-бери болчондоп турды. Ол учы-учында Тоновичтин бир будын јаба басып алды. Быштак Тонович чыдажып болбой салала, будын ушта сокты. Кийиндеги эр кижинин јодозына чончойы тын тийе берген ошкош, ол кизирт этти:

— Ат чылап тепкиленбегер!

Бу ла өйдө автобус кенейте бурыырда, үй кижии Тоновичти табарып барды. Улустын шоферды, јаман јолды, бой-бойын айтыкылаган табыштары күүлей берди. Тоновичтин јанында улуска көп чаптык этпеске бир де эмеш албаданбай «болчондоп» брааткан үй кижиге, онын ал камык түлкүзине кыјырантыганы «казаннан ажып», ол кезем айтты:

— Кижинин буттарын тепсебей, неден-неден тудунып алзаар!

Ол ийдиш-силкиштин ортозында касса жаар берип ийген акказына билет те бергенин көрбөй калган эмтир. Эмди ол келип ле жаткан билетке колын сунуп, ары-бери аыктана берди.

— Токиналу туруп болороор бо? — деп, түлкү кийген үй кижии оны чаканактап айтты.

Тонович тумчугынын алдында элестелип турган «түлкү» жаар жаман көрүп салды. Бу ла тушта бойынын токтодузына једип келгенин ајаарып, эжик жаар тап этти. Јолдо «Јаманым таштагар» — деп кимиренип, улусты ары-бери ийдип, кемнин де сумказына илинип туруп, чыгып келди. Соок кейди терен тынып басты. Ийиндериле кыймыктадып, уштылып брааткандый тонын, шарфын түзетти. Базып барадала, кенетийин мындый санаа келди:

— Бу ла автобуста ончо улус таныш болзо, олор бой-бойына тын кыјырантып кизирешпес эди. Олор карын ајарынкай, чыдамкай болгылаар. Бой-бойына неме де айтса, араай, төп айдар эмезе кокырлап та ийгилеер эди. Темдектезе: «Јыламаш Ивановна! Слердин јараш, учкур чончойоор будымды ойорго јетти». Эмезе: «Быштак Тонович, биледеерди алдаар ба? Токтодугарды өдө бердигер, јазап көригер!» Байла, кажы ла кижиле јуук танышыла эмезе најызыла чылап куучындажар, айландыра улуска ајарынкай болор керек...

Эжигинин сол јанында «Дом печати» деп бичиктү беш кат турага кирип, тепкишти өрө чыкты. Тоновичтин кулактарына бильярдын шарларынын шакылдаган табыжы, эр улустын үндери угулды. Учинчи каттын эжигин ачып, таныш фойеге кирип барды. Бильярд ойноп турган үч-төрт кижиге јууктап, јакшы сурады. Олор ончозы таңкы буркурадып турган учун, Тонович узак туруп болбоды. Кабинедине барып, јетире бичибеген очеркин чыгарды. Бичип отурганча, кожо иштеп турган үй кижии јетти. Ол табышту кирип, тын јакшылажып уштынат. Быштак Тонович бу кижиле редакцияга келген күннен ле бери эптү-јөптү иштей берген. Онызы јаан учурлу: кожо иштеген улус бой-бойыла ачык-јарык болзо, иштеерге де јакшы.

Тонович чыгып, письмолор алар бөлүктөн бүгүнгү газеттин материалдарын ширтеди. Анайып турганча летучкага барар ой жедип келди. Узун коридорло базып, кабинеттерден чыккан ишчилерле жолой жакшылажып браатты. Тышкартынан келген кызыл жаактарлу, омок улус кокырлажып, каткырыжып турдылар. Быштак Тоновичти курчаган санаа-керектер де көп, автобуслар келгени сүүнчилүү эмес те болзо, улусты көрүп, күүн-санаазы көдүриле берди. Летучка алдындагы ла күндердегидий ок өттү. Онын кийинде бир кезек эр улус танкылагылап, солундарын жар-мар куучындашкылап турдылар.

Быштак Тонович ишти баштаардан озо кожо отурган үй кижиге айтты:

— Слер меге жанар алдында детсадтан бала алатанымды айдып ийигер... Кече кызыктакты ундып салала, жана бергем... улус чакпыраткам.

Үй кижиге күлүмзиренип ийеле, «Je, je!» — деди. Тонович очеркинин учына чыгып, оны машбюрога апарарга ла турарда, телефон шынырады. Ол Тоновичтин уулы эмтир:

— Ада, слер Инганы ундыбагар! Мен иштен ойто ло орой жанатан эмтирим.

Тонович очеркин тудунып чыкты. Машбюронын стенелерин күрен-сары чололорлу жууркандарла жазап саларда, кандый да айылда ошкош жылу ла жакшы болтыр. Машинистка эки келин, ижин токтотпой ло, оныла жакшылаштылар. Быштак Тонович очеркин узак иштеп койгон үй кижиге апарып салды. Ол, төртөннөн ажа берген, чанкыр көстөрлүү үй кижиге, Тоновичтен сурады:

— Тонович, жылыдын ба, жок по?

Тонович көстөриндий ок чанкыр сыргаларын жалтырадып, ижин де токтотпой, каткырып отурган үй кижиге: «Jo-ок! Jo-ок!» — дейле, капшай ла чыкты. Бу эки келиннин узун тилдерине ороткон кийинде, бачым айрылып болбозын ол жакшы билер. Кабинетке келеле, жаңы келген письмолорды көрүп, бүгүн жазайтанын ылгап салды. Онон үйдеги иштебей турган розеткалар санаазына кирип, узак ла телефондоп туруп, электик алдыртты.

Талтүште төмөн столоыйдан ажанып, ижине ойто келди. Отурганча эжик ачылып, эр кижиге карады. Ол эжикти ойто жабардын кажы жанында Тонович бажын көдүрүп, оны көрүп ийди:

— Кир, кир, Учур!

Учур түрген кирип келеле, Тоновичтин колынан тудуп жакшылашты. Оны-мыны куучындажып турала, Тонович сурады:

— Туку мында айлыга кандый једип бартырын?

Тоновичтин санаазыла болзо, Учур: «Качан?! Санаама чек кирбейт!» — деп, араланып ийгедий болгон. Је ол, бу ла суракты сакыгандый, капшай айтты:

— А-а? Ол тушта ба? Табыштанган ла ошкожим... Айлыма келгеним санаама кирбейт.

— Мени айткылап турган сөстөринди айдарга да эмес... Автобуста улустан уйалып, сени токтотсом, чек неме болбоды не... Чыгып јадарымда, јиткелеп те турадын. Коркышту-у болуптырын... — Тонович бу керек оныла болбогондый токыналу ла каткылу куучындайт.

Учур дезе база өскө кижинин кылыгы керегинде угуп, оны јаратпай тургандый, бажын јайкайт. Онон бойынын андый ок болгон эки-үч кылыгын кокырга бодогондый тоолоп, учында кошты:

— Бажымнан оору деп, менде справка бар... Медсериткишке де апарар јан јок.

Тонович ого база нени де айтпады. Учур чыга берерде, узак сананып отурды. Кожо иштеп турган үй кизи унчукты:

— Бажы оору кизи болзо, аракы чек ичпес керек. Бажы оору болзын, эзирик болзын, онын аайы-бажына кем чыгатын эди... Нени ле эдип койзо, табы ошкош по, кандый?

— Эйе, дезеер... — узак унчукпай отурала, Тонович араай јөпсинди. Онон машбюродон келген очеркин такып көрөлө, секретариатка апарып берди. Јазайтан материалдардан бир письмоны алып, јазап отурганча, телефон шыңырады. Ижинен үйи соккон эмитир, ол айдат:

— Калак, балага баратанынды ундыба! Эмди ле чыгып бар!

Тонович чазына көрзө, иштин учына јетире јарым час артан эмитир. База эмеш бичинип турганча, кожо отурган келин күлүмзиренди:

— Тонович! Балдардын садына барыгар!

Быштак Тонович үшкүрип ийеле, бичип отурган чаазында-рын столына сугуп, кийинди... Иштеер база бир күн божогон.

Алтынга толыбас арба

Энези изү күлди будакла ары-бери жайладып, калын тегерик теертпек чыгарды, Оны күлинен кактап, сары саржула сүркүштеп, “соозын, Жыманым” — дейле, очокко жөлөп койды. Жыман жалтырап турган күрен кадарлу, амтанду жыт жайган калаштан ырап болбой туруп калды. Аштап та турган болзо, сакып турды: Же ичинде та не де узун тырмактарыла тырмап, коркылдап па, ыркыранып па тургандый. Ол жалбак калашты эки колыла тутканын билбей де калды. Изү калаштан колдоры, көкси жылый берди ошкош. Жыман теертпектин кырынан, оозын канча ла кирези жаанада ачала, тиштеп ийди. Кыыруш кадарлу, жымжак калашты түрген-түрген чайнап ажырды. Онон база ла тиштеди, онон база ла... Же аштаганы чек өтпөйт. Ичине жаба тудуп алган калаштан бастыра бойына жылу жайылат... Жыман көстөрүн ачып, капшай ла айландыра аыктанды. Не де жок! Карара кайзырыктап калган колдорына көрди, керек дезе жыткарып та ийди. Же калаш жок. Жабыс түнүктен өксөп калган күн сүүнчилү карап, Жыманды эрке жылыдат. Уулчак туруп, очокко жууктап келди. От туку качан өчүп, чоктор кубалтып калтыр. Эмикле ороп салган шаадын аякта саалу талкан жатты. Энези ишке браадып, кара чайга булгап койгон ошкош. А бу не болотон? Чайлу агаш аякта куруттын жемтиги жибийт!

Талканды ла курутты “кап” эттирип ийеле, Жыман тышкары чыкты. Эртен туранын соок жыбарына уулчак калтыража берди. Ойто үйге кирип, жастыгынын алдында качан да кызыл, эмди купкуу чамчазын кийип алды. Кече энези бир эмеш арба экелип, түниле куурала, саалуга ла көмө согуп ийген эди. “Кичинек ле сүт болгон болзо...” — деп үшкүреле, Жыманга болчоктол берген. Тегин де уйкуга арай жыга соқтыртпай отурган уулчак жыртк чамчазын энезине уштып береле, капшай уйуктап калган. Эмди чамчазынын эки жени эски де болзо, же ногон жамачыларлу эмтир.

Жыман ары-бери аыктанып, бир кезекке турды. Онон коштойында Коюгор жаар казаллада берди. Кырды үч-төрт айланып, атту кичи болуп узак ойноды. Күн там ла бийиктеп, кей жылый берди. Уулчак күн жаар кунукчылду шыкап көрди. Энирге жетире эм де узак. “Мангырлап көрзө кайдар?” — Жыман оогош таштарлу,

анда-мында суйук, кургак өлөндөрлү меесле энмектей берди. Же манырдын кургак сабы да көрүнбейт. Төмөн көрзө, школдон балдар жангылап турды. Туку ол жаан, содон айылдан ыш чыгат. Ырак жокто Жыманнын агаш айлы өскүзиреп калган, карарып туру. Уулчакка ол ыш чыгып турган Жууркан-эштин айлы тойу, канзазынын ыжын араайдан буркурадып, үргүлөп отурган кижидий. Айландыра айылдар аштап, санааркап калгандый билдирди. Уулчак айлына жүгүрип келеле, казанда соок кара чайдан шөлүредип алды. Чыгып, болчок туранын бозогозында узак отурды. Эх! Байагы түш жеринде калаш болзо! Жыман үзе жип алала... Жок, талортозын энезине арттырып койор эди. Ол иштен келеле, кандый сүүнбес?! Түниле талкан да сокпос эди. Тойо жип алала, Жыманды жылу койдоноп, уйуктаар. Уулчак санааларына күлүмзиренип отурды. Кладобщик Капый Жууркан-эштен чыгып, будактар кучактанып, ойто кире берди. Жыманнын энези олорды керик, кыйгас улус, курсагын да түниле азып жиир дейтен. Бүгүн Капый айлында жаныскан ошкош. Ол, байла, эт быжырып, эмезе сүттөн эжегей эдип турган болор. Бу санаадан Жыманнын оозы чилекейле толуп, карды ойто ло жаман табыштана берди. Туруп, Жууркан-эш жаар эки-үч алтам эдип, токтой түшти. Капый чыкырым да неме бербес. Онын алдында аяктан көстөринди айрып болбой турганчан, Капый мандайына ачу чертип алар, ол эмезе кулагыннан ала койор.

“Же капшай, уулдар! Күн ажа бербезин!” — деп табыштан Жыман кайра көрди. Жаан уулдар жуукта ла ажын кезип, снаптап салган кыра дөөн ууландылар. Жыман олорды ээчий басты, санаазында энезинин ак-куу, арып калган чырайы, уур үшкүргени... Уулы арба терип койзо, ол сүүнер. “Сен жедишпезин, келбе, Жыман!” — бир уулчак оны аярып айтты. “Жо-ок! Чимириктерди ээчидип, обесчикке туттурарга турган кижиде жок!” — экинчи уул калжуурып турды. Жыман, чимиригин чичке колыла жыжа тартып, мыжылактай берди. Бойы көстөринин кырыла жөптөжип турган уулчактарды көстөйт. “Же бас, капшай!” — дештилер. Жыман сүүнип, штанын көксине жетире тартып алала, жүгүрип ийди.

Кырага келип, уулдар туш-башка баскылай берди. Жыманда аш терер торбыш жок учун, чамчазынын мойнын ла эки женин туйбуулап бергендер. Уулчак бир эмеш мажактайла, тын аштай да,

арый да берди. Албаданып, эки ууш кирени терип алды. Күн жабызап, ыраак Эзиннин тууларынын баштарына отура берди. Сыстап турган арык арказын, энезин өткөнип сыймап ийди. Онон чамчазынын эдегин жаба тудуп, бек ле буулады ошкош. Уулчактар дөөн көрзө, олор коштойында снаптарда жажынгылайт. Жыман жүреги “борт” эдип, деремне дөөн көрди. Атту кижини жууктаган сайын, Жыман чамчазын эки куу будагаштардый колдорула бойына жаба там ла тыныда тудат. Уулчактар бу кара-күрөң чырайлуу, соок, кадалгак көстөрлү кижиден тегиндү коркыбайтан эмей. Жыманды атла тепседип ийерге тургандый, чек ле үстине жортуп келди: “Бу не?!” “Арба...” — уулчак тыркырап турган чичкечек үниле арайдан ла айтты.

“Төк! Иш ты! Колхозтын арбазын, жуунын ойинде... Качан фронтко... гм-м” — объездчик, алдында тенек, жаш баладан өскө кем де жогун ундып, жаан жуунда чылап, докладтай бертир. Онон санаа алынып, жакарды: “Төк, дейдим!” Онын колында эки кат чычандап турган камчы уулчакка кекенип тургандый билдирет. Кенетийин камчы кейди “сыйт” этире кезип, Жыманнын эмдиге сыстап турган белине жапшына берди. Чочыганына ажын арай ычкынбаган уулчак ачуны да сеспей, көстөрүн тын жумуп ийди. Баштапкы катап жүк ле коркыдып, араайынан соккон объездчик уулчактын бир де кыймык жок тура бергенине кызыгы курай берди. Онын чырайы там кызарып, камчызын экинчи катап көдүрдү. Камчы уулчактын колдорун кура тартып, чамчага тийди. Өдүк жок буттарына аш төгүлүп турарда, Жыман бүдүнбей, көстөрүн ачып ийди. Чамчада жамаар жер де жок эмтир. Жаан-жаан арбалар ойто ло кара жерде. Бу ойгө оозынан бир де табыш чыгарбаган Жыман кенетийин ачу-ачу ыйлай берди... Объездчик арткан уулдарды көрүп ийеле, камчызын тарсылдадып, олорды сүрүжө берди.

Тайгыл

Эки жаныла агаштар, таштар, чечектер сурт-сурт өткүлөйт, алдында ангын чыйрак, коо буттары элестелет... Кенетийин “чат” эткен табыш бастыра эди-канын коркышту ачу кура тартып ийди. Тайгылдын көстөрүндө өчөмиктелип, жаштары бойлору ла то-

голонгылайт. Айунын жаан чакпызы колынан бек тиштенип алган, соок ло керексибес бүдүмдү жатты. Колынын сөөги сынган ош-кош, ак тамашту карызы чакпынын ич жанында бош салактап турды. Ийт ачузын, коронын бадырып болбой, кынзып, колын жалайт.

"Тайгыл! Тайгыл!" — эззинин үни угулат. Ийт удур үрүп ийди, же кургак тамагынан үн чыкпады. Кижинин кычырган үни там ла ырайт. Тайгыл кенетийин үрүп, туруп келейин деерде, санаазы карануйлап, тенери, агаш-таш өрө шунуп ийгендий болды.

Ол Тайгылдын, сүреен аңчы, чыйрак, керсү ийттин, калганчы андажы болгон. Эмди ол сүре ле айылда. Агашка, кеен, жараш жытту өлөн-чечекке бастырган көпөгөш тууларды узакка ширтеп, анаартынан соккон аңылу жытту эзинди жытап, отурар ла отурар. Бу тушта Тайгылдын көстөри та кандый да аңылу отло күйүп турар, онон ол көкпөн-көкпөн эдип, журттан чыгып баратан. Удаган кийнинде ийт араай аксагдап, жанып келетен. Көстөринде толо шыра, айдары жок жайну, кунугыш. Ол ло көстөриле Тайгыл үзе ле тын манду, жайым не-немелерди күйүнгөндү аяктайтан.

Күскиде журттын үстиле турналар чөйилип учканда, оныла та не боло беретен, ийт турган жеринен мантап ийетен. Олордын куркулдаган табыжын угуп, кулактары сертейип, бажын өрө канкайтып көстөйтөн. Өрө канкайарга мойны чылап та турза, жолдо таштарга бүдүрилип, тумчугыла тобракка сүзүп те алза, ол ба-рып ла жадатан. Бир күн ого атту ээзи журтуп келген: "Тайгыл, сен кайдаар?" — онын үнинде кайкал ла килемжи. Бу үн ого жарабады, Тайгыл онон кайдаар да качар күүни келди. Качан олор кожо андап жүрерде, Тайгыл күчтү, бир канча жиит тушта, ол көстөр оморкош-ло, тоомжыла, сүүшле күйгендер. Эмди килемжи... "Тайгыл! Кандый ийт, сен?! Карыган да, артаган да, токынап не жатпайдын, тыжына ла!" Бу сөстөрдү ондогон чылап, ийт бажын жабыс бөкөйтүп, туура көкпөндөдип ийди. Эззинин үнинен качкандый, мангын там ла түргендедип, эки кулагынын калбандажы көптөй берди. Жүректе сысты, ачуны, түрген салкынды учушка, жилбилү андашка, чын ла ийттин жүрүмине жүткүүлин, күүнин, кунукканын кем ондоор, кем билер? "Тайгыл, жанап, ийдим? Сен жок жаман. Же жанап дейдим. Эртен өркөлөп барарыс. Көк-Баш жаар" — ийтке эззинин уулы жууктап келди. Ийт сүүнип, уулчактын колын, жүзин жалап ийди. Экү жангылады.

Тайгыл улусты сүүген, ологго антыгарлу наји болуп жүрген. Канча ла ачынза, улуска жаман да, өч тө этпейтен. Уулчакла экү андап, олог көп өркө өлтүргилейтен. Бу “андаштарда” Тайгыл бойынын кенегин, карыганын ундып салатан. Онын учун ол уулчакты ончо улустан артык сүүген. Тайгылда ийттер ортодо база нөкөр болгон. Кезик ийттер бор-боткодон чарбайганча жип алала, үргүлөп, тумчугына каа-жаа отура берген чымылды тиштериле “карс” этирип, бүдүн түлкү тудуп алгандый бүдүштү жаткылаар. Такаа туткулайтандары кайда, кыыран, чек ле бөрү ошкошторы кайда? Бала-баркага да чурап тургулайтаны бар.

Тайгыл уулчактын колынан кара калашты да алар, же таштап берген сөөккө кылчайып та көрбөс ийт болгон. “Тиштери тыгынбай турган ошкош” — деп, улус айдыжар. Же уулчак сөөкти ойноп тура, оозына сугуп берзе, кыырада чайнап, жип салар. Тайгыл тын да карыбаган эмей, көстөри жакшы көрүп жат, тиштери эмди де бек.

Бир катап айылдын улузы абрага отуруп, та кайдаар да уулангандар, уулчак ологро кожо. Тайгыл ологды ээчий болордо, оны ойто жандырып, кайышла буулап салгандар. Ийт бууны кырка тиштейле, абрага журттан бир канча ыраагында жедишкен. Түжиле жолдо болуп, олог энирде бир жаан журтка же дип келгендер. Эртезинде уулчак машинага отуруп, коркышту түрген ырап, сала берген. Тайгыл мантап, мантап жедишпеген. Ээлери ойто жанарда, ол токтогон айылда артып калган. Айса уулчак ойто келер?

Тайгыл айыл ээзи үй кижиге сүреен үрениже берген. Ак чырайлу, жалакай, омок үндү кижиге сүт аскан казаннын тату кагын эмезе сөөктөрлү мүнди ийтке уруп, жаантайын оныла эрке, жакшы үниле эрмектежетен. Балдардын сүүнчилү каткызы, көөрөм жүгүриштери, ойындары, айылдап келген улустын табылу куучыны Тайгылга жараган.

Бир күн ээзиле кожо сары ийт келген. Көстөри ары-бери жүгүришип, тумчугын бастыра кажаан-чеденге сугуп, ичтү ле немени үзе караган. Тайгылдын курсагынын артканын да жип салган. Учы-учында ол көлөткөгө жада берген. Бу өйдө айылдан колында эттү кызычак чыгып келген. Сары ийт, көрөр-угарга жетпей, баланын колын арай үспей, этти жудуп ийген. Тайгылдын чыдажып жадар аргазы чыгып, күлүкке чурап барган. Ийт тескери ка-

лып, ырап алат. Тайгыл истежип чөкөйлө, коркынчак немеле бе-
ришкенче дегендий туура болгон. Бу ла өйдө сүмелү ийт онын
жалмажын учкур азуларыла жара тартып, учурта берген. Мыны
көрүп, бала ыйлабай токтой берген. Тайгыл жүрүминде кийнинен
табару сакыбаган, ол бойы жаантайын көстин көскө удуратуружа-
тан. Же кийнинен, туйказынан – качан да! Каны адып турган шыр-
казынын оорузынан да эмес, ол коркынчак, кураны немедег очин
алып болбозынан, Тайгыл комыдалду ла ачу кынзып, жада бер-
ген. Шырка жаан, терен болгон. Удабай ла ийттин су-кадыгы уйа-
даган. Тайгыл араай кынзып, жайнулу, болуш сураган көстөриле
ээзине көрөтөн. Үй кижиге курсакты ого жылдырып, туура баштана-
тан.

Бир катап эртен тура ол Тайгылды азырайла (ийт жакшы ажан-
бас та болгон), коштой узак отуруп, кайдаар да жүре берген. Бал-
дар да чыгып ойнобогон, ын-шын. Күн айас, серүүн, жылу турган.
Базып жүрер аргалу болзо, ол эээзиле кожо барар эди. Алдында
Тайгыл онон бир де артпайтан. Ийт көстөрүн жумуп ийерде, онын
кулактарында салкын сыылап, көстөрине агаштар элес-элес
көрүнөт...Ол кайда да шунуп баратты. Кенетийин ончозы жоголо
берди.

Кускундунун ажузында

Күч, же жылбилү, тегин эмес жүрүмисте кезикте бис көп лө су-
рактардын аайы-төййине бачым чыгып болбой жүредис. Кем чын-
дык нажы, кайда чын сүүш, кайда кара, кайда ак ондонып болбой,
онын аайына жүрүм, салым, өй качан бир түнөй ле чыгар деп иже-
недис. Же көп учуралдарда көпти жетире ондобой, көпти учына
жетире аайлабай, салымысты жүрүп саладыс. Кайра көрөлө,
нажыларысты да, сүүжисти де жастыра талдап, караны акка бодоп
жүргенисти, кезикте дезе, эткен керегисти де жастыра бүдүргенисти
билип, кородойдыс. Нени-нени түздедерге де, жагыдан башта-
арга өй дө, күч те жок болуп калат. Михаил Тудашевичтин, ол өйдө
Мишанын, жүрүминде болгон агы-каразына чыккадый сурактар-
дын бирүзи — сүүш, сүүгени керегинде турган. Онын канчын жиит
өйинде бир жаан шыралу, же керектү учурал болбогон болзо, айса
ого эмди база кородоп отуурага келижер эди. Же ончозын баш-
тапкызынан ала...

Энезинин сүүген сок жаңыс уулы Мишанын токыналы жок студент болуп жүрерине бир ле жыл арткан. Миша баштапкы ла курста үренип турган бир кысла таныжып, жолыгыжып туратан. Наташа чичке, коо сынду, омок кыс. Ол чүмеркеп, жарбынып та турза, же түрген жажыркап, эптежип билер кижичи болгон. Мишанын көрүш-таныштары Наташаны жеңил кылыкту, билер уулдарынын көби коркыш та дежип турза, Миша оны кемле де кожо көрбөгөн.

Бир катап таныш эмес уулдан акту бойынан: “Тойдо Наташа деп кысла таныжып, ойди сүреен жакшы өткүрдим... Омок, изү канду кыс эмтир...” — деп мактанып, көп уйатту өскө дө сөстөр айтканын угала, агы-көгине чыгып болбогон. “Жаңыс мен Наташа болгом бо?!” — деп атыланып, онон ыйлап ийген. Миша кыстын ыйына арай бүде бербеген, же уулдын Наташанын өбөкөзин, үредүзин чын айдып турганын эске алынып ийген. Учы-учында омор экү бой-бойлорына ачуркангандарын көгүсте жажырыжып, эки башка база бергендер. Уул узак кородоп жүрген. Кыс нөкөрлөринин айдыжыла, бир күн бирүзин, экинчи күн экинчизин колтыктаган салып турган. Миша кородоп жүреле, балалу үй кижиле жууктажып, Наташазын эмештен ундып баштаган. Үй кижичи дезе, Наташага көрө, төп, токыналу кылыкту болгон. Миша онын айлына барганда, ол оны айландыра жүгүрип деген чилеп, күндүлөп туратан. Ол бойын үй кижинин алдында санаалу, күчтү деп бодонотон.

Анайып, жайгы каникулдарла кожо жарым жыл кирези ой өткөн. Миша жаңы үредүлү жылдын башталганында суркураган көстөрлү Наташазыла ойто жолыгыжып, эптежип алган. Озодо болгон табышту куучындар, жарташтар, жарбыныштар ундылган болуптыр. Же бир катап Мишанын санаазына үй кижинин уулдын келгенине сүүнген чырайы кирип, оны көрөр күүни келген. Онын алдында уулга чек жарабаган Зина деп ады да эмди солун, жараш билдирген, Зинанын айлында өскө кижичи отурган болбозын деген күнүркек санаа да келип турар боло берген. Миша ого ойто барып турар болгон. Анайып, Миша эки үй кижинин ортозында нени эдерин билбей, кинчектелип жүрген.

Октябрь айдын учы жаар Мишага эжезинен письмо келген. Эжези Миша жүре бергели, энези улай ла оны сананып отурар, оорып та турганы керегинде бичиген. Эжези оны айлына апарып

аларга сананарда, ол болбогон эмтир. Письмодо коркышту чочыгадый сѳстѳр дѳ жок болзо, уул энезинин быјыл оорып, ѳлѳнгѳ дѳ барып болбогонын, онын уулына сакылталу ла иженчилѳ кѳрѳп: "Баламнын тойын да болзо кѳрѳтѳн болзом... Балдары бойсын..." — деп айтканын сананып, токынабай барган. Эртезинде ле эки кѳнге суранып алала, янып ийген.

Миша талтѳш киреде автобустан тѳжѳп, жѳйу басты. Тапту бийик боочыга тѳрген чыгып келеле, тыштанып отурды. Кѳстѳри Кускундунын бажындагы карарып турган мѳштѳргѳ тийди. Энези кузуктын эмилинен кандый да эм эделе, ичип: "Кардымнын ооружына жарап, оны жымжадып туру" — дейтенин сананып, оноор бачымдап басты. Кѳрѳрдѳ лѳ жуук билдирген Кускундунын бажы, базарда, ыраак болуптыр. Миша кузугы кѳп мѳшти кѳстѳп алала, куртказын уштып, кармаданып ого чыга берди. Тудунып алган будагыла бир канча кузукты тѳжѳре согуп ийди. База ла бир талайып сокты. Кузукка тийбей ѳткѳн будак уулды жайарда, он буды тайкыла берди. Уулдын туруп алган будагы качажып, кургак эмтир: ол кырс-карс сынып, уул тѳмѳн лѳ учты. Будактарга канай сайдырып, сыйрыдып, жерге тѳшкенин Миша сеспеген. Жерге келип тѳжерде, ѳзѳк-бууры уштыла бергендий бодолгон. Онон изѳ тарыйын туруп, эки-ѳч алтам эделе, тенерини жара соккон жалкындый ачу-короннон курула тартылып, жада тѳшкен. Соондо бу жѳгылышты сананарда, жерге келип тѳшкенинин ле тура жѳгѳргенинин ортозында ѳй онын санаазынан жап жѳголып калган. Ол ло тушта сынган буттын ачу сызы онын санаазын, байла, тумантыдып ийген болор...

Уул оору-сыс сене берерде, тура берген айалганы лаптап шѳѳп, жолго чыгара тѳнде де болзо, жылар деп сананган. Миша коркышту сыстап турган будын будактарла шакшактап алала, спортивный сумказын белине жаба танып, жылып кѳргѳн. Мѳштин алдында тас жерле жыларда, кем жок билдирди. Жаңыс ла буды кажы ла кыймыкта ачу сыстап турат. Анайып жылгажактап туруп, уул тѳжѳрген тобоголорын жууп алды. ѳлѳндѳ жерге чыгып, сан башка жолын улалтып болбой барды: сынык будынын бажы кичинек ле болчок-калчакка илинип, айдары жок оорып турган. Уул ойто белине жадып, сумказын кѳксине буулап ийди. Кадык будынын чончойыла тебинип, колдорула тартынып жылып баштады. Уулдын

жылыжы араайлай берди. Жаан удабай ла ол тын арып, терлеп чыкты. Темикпеген колдоры, мойыны, кадык буды оору будынан да ары сыстажат. Тыштанып жадала, аярып көрзө күн ажа берген эмтир. Уул аштап та турза, же онон ары жылды. Колы-буды эмештен темигип, бойы сыска аяру этпей барарда, өткөн жолы байагызынан узун болды. Кадык будынын жанына айланып, база эмеш жылды, бийиксү жерде тын соой берди. Уулдын күч жолында база бир качалан табылды. Амыранып жада бергежин, терлеп, изип калган эди-канына чүрчеде ле соок өдүп, онын тыштаныжын тирү шыра эдип тургаң. Миша баштап мындый жолдын шыралузын жетире сеспеген, онын омок санаазыла болзо, ол бүгүн ле жолго чыгып калатан кижиге болгон. Ол талымжыраганча ла жылган ла жылган, же Кускундунын барбайган мөштөрлү кайазы тенериге сомдолып бу ла турат...

Анан-мынан өчөмик жылдыстары имдеже берген тенери дөөн көрүп жаткан Мишанын санаазына энези, онын изү чайы кирип турды. Онон кандый да жалакай чырай, көстөр көрүнөт... олардон десе жылу боло берет. "Зин-на." — уулдын соокко тонуп калган эриндери бойлоры ла шымыранып ийдилер. Уул ол атты база катап тыңыда айдып, тындалана берди... Кулак шыңырагадый тымыкта кенетийин кижинин десе кижинин эмес, сан башка кыйгы угулды. Уул жаман чочыды. Же ол кыйгы такып угуларда, ол үкү эдип турганын билеп ийди. Бу табыш уулды санааларынан ырадып, эмдиге айалгазына экелди. Тенери кандый да кара-көк эмтир, байагы суйук, каштак жиилектердий өчөмик жылдыстар эмди кызыл-сары болуп "быжып", койулып калтыр. Кускундунын кайазы байазынан кара, казыр билдирди... Ол онын байлыгына болуп келеле, эмди шыралап жаткан кижинин түбегиндий кара ла соок бүдүмдү турат. Уул өңдөйип, Кускундунан канча кире ыраганын көрөргө житкези тала берерде, жайнулу онтоп, бажын соок жерге салып ийди. "Кандый соок... Айландыра ар-бүткенде бир де килемжи... кыймык жок... Ого кем де, не де керек жок... Кижиге өлүп те калза, канайтпас та... не де керек жок... Өлүп?! Узак та неме эмес турбай..." — уул мынайда сананып, чек курангытый берди. Же керек ондый ла коомой эмес деп көкидинип, сумказынан бир тобого чыгарып, түрген-түрген чертип ийеле, ойто ло жылды. Ойто ло түрген арий да берзе, эди-каны жылый түшти. Тыштанып жадарда,

уйкузы келди. Соокко меереп, уйуктап калбаска онон ары тебинип барды. Чончойынын, колдорунын алдында чыкту өлөн эмес, онын бойынын тамырлары, учук-балтырлары тызыражып, үзүлип тургандый сезилет. Уул санаазыла: “Једер! Јылар!” — деп, ичкери ле јуткийт... Је эди-каны: “Тыштанар! Чек кыймыктанбас!” — деп мойножот, сурайт.

Миша суузап турганын сезип, айландыра ајыктанды. Агаштардын карарган сомдорунаг башка не де көрүнбейт, тындаланза, арыганынан јүрегинин тын согулыжынан ла кулактарында шуулаган табыштан башка не де угулбайт. Конуп, амыранып ала-ла, јолды эртезинде улалтар деп шүүп, Миша коштой турган агаш јаар јылды. Ол чиби эмтир. Онын алды кургак ла ыжык. Чибинин төзине јөлөнип, отура берерде, сынык будын өрө ачу сус мун ийнелериле кадап келеле, јүрегине кире бергендий, анда шинип калды. Чырайына чибинин кургак бүрлери төгүле берди: уул тани чочыдып ийген. Кыймыктанбай отурада, там ары сыстап турган бутка көп ајару этпеске албаданып, уул сумказынан тобогolor чыгарды. От болгон болзо деп сананып, баштапкы ла катап танкы тартпай турганына корододы. Тату кузукты капшай чертип ийеле, мойнындагы шарфыла бажын ороп алды. Колдору јеткедий јерге чөйип, кургак өлөннөн, бүрлерден јууп, уйуктаарга чырмайды.

Уул кандый ла тын арыган болзо, бүгүнгү күннин шыра-түбеге ого амыр бербей турды. Мишанын бүгүн ле эртен тура городто болгоны, бу ла түште автобустан түшкени туку качан, удаган өйдө, болгондый билдирет. Бу да керек түжи болор бо? Миша уйуктап јаткан, түженип турган болзо, онон ойгонып, институт јаар јүгүре берген болзо, кандый јакшы! Энирде Зинанын айлына барып, чайлап, онын уулчагыла кожо ойноп отура эди... Ол кижиге андый јапсу, андый төп уулчакты канайып алдында јазап билбеген? Зинанын изү, койу чайынан ичкен кижиде... Миша чай, суузын керегинде көп сананбаска албаданды. Энезинин сүри байадан ла бери көп лө эбелген: байла, јүрегиле сезип, уулын сакып турган болор. Наташанын чырайын сананарга чырмайды, је онын чырайы чокым јарт көрүнбейт, кандый да сүүнчилү, каткылу ак неме ле эбелип турат... Онын ордына Зинанын јылу көргөн көстөри...ак колдору... чөйгөннөн изү чай урат... Кандый јакшы...чай...чай... Миша бойынын тунгак үнинен билинип келеле, јүүлип турган болорым

деп корко берген. Онон шык ла уйуктап калтыр. Сооктон эки-үч катап ойгонзо до, уйку аразында будынын сызын сессе де, бир эмеш амырап алган.

Јер јаны-јаны ла бозомтып турарда, Миша көстөрин ачып ийди. Кирбиктери, бажын орогон шарфы оозын айландыра кыру-тып калтыр. Үстинде чибинин бүрин көрүп, не болгонын, кайдазын сананып ийеле, улу тынды. Кузук чертип алар ба деп турала, ол мында јатканча, машина неме өдө бербезин деп сандырап чыкты. Чибинин алдынан мендеп чыгара јылды. Кыру онын тегин де шыралу јолын онон күч эдет, тайанган, тудунган колдоры, тебинген чончойы тайкылат. Уул баштап тарыйын мендеп, түрген жылып ийген. Капшай арып, онын суу ичер күүни коркыштанып келген. Миша төш карманынан колплат чыгарып келеле, кыруга булгап-булгап ийеле, алаканында эмеш тутты. Кыру эмеш кайыла берерде, колплатты шыкпара соорды. Ол анайып бир канча катап этти, суузаганын бир эмеш кандырып алды. Анайып турганча, күски күн, чокторы јаркындалып, чыгып келди. Кыру мөнгүн јууркандый мызылдап, кайылып баштады.

Уул јыларда, кийими көк-мөөн болуп, уурлай берди. Ол кайыла берген кырудан колпладыла шыкпарып, база эмеш ичип алган. Бүгүнгү јол кечегизинен чик јок уур болорын сезип, Миша кузуктан чертти, тилинин бажы ойылып ачийт. Будынын оору-сызы јүрегине өдүп те турза, ол онтоп салып, жылып ла брааткан. Талтүш јетпей јүрүп, күннин чокторы жылыдып баштаган. Миша эмеш бийиксү, кургак јер таап алала, күнге изидинип, маказырап јаткан. Онон көнкөрө јадып, үлүш куртказын күнге төгөп алала, шык ла уйуктап калган эмтир. Је јаан удабай эдинин соогы јайылып, ойгонып келди. Күн ашканча уйуктап калган болорым деп чочый берген Миша күн ол ло бойы жылыдып турарда, сүүне берди. Ол эди-канынын соогы јайылып, кыймыктанар күүни јок то болзо, жылып ийди. Узак та јылбай, бастыра бойы изип, көстөринин алдында тегерик одычактар јиргинделе берди. Тыштанып јадала, Кускундунын кайазы санаазына кирерде, бажын өңдөйтип көрди. Ол агаштар ажыра көрүнбеди, је онон тын ырабаганын уул сезип турды: Эди-канына ойто соок јайыларда, Миша соокко өткөнин билип ийди. Онын јүк ле сынык буды изип сыстайт. Уулдын санаазында буды јоон тоормоштый барбайа тижип калгандый болордо, ол буды дөөн көрүп салды. Онон араайынан отуруп, чебер тудуп көрди: коркышту ла тишкени билдирбеди.

Уул отурала, онон ары өдөтөн жолун чокумдады. Туку чет агаштарды өдүп, онон ары тас болчокты эдектей жаан эмес арка, оны өтсө, жол...улус...жүрүм. Ол жолго једип болбой, эмезе једеле, улус сакып болбой, өлүп калза, не болор?! Јок, өлөр кижі јок. Уул кыймыктанып јат, бут чыдажар учурлу, ол чек јолы јок тайгада эмес ине...Бойын онојдо тоқынадып, оорып турган будына, эдинин изүзине, аштап-суузаганына да ајару этпей, ол чончойды јерге бадай тееп, эки колыла тартынып, ичкерлеп ле јат. Сумказы көксин тын былчып, тынарга күч эдет. Таштап ийзе, кайдар? Анда тынын алган кузуктар, энезине аламалар...Миша сумказын чечип, коштойына тургузып салды. Кургак тамагы ажырмактып оорып турды. Көстөрін јумуп, тыштанып јатты. Олорды ачып ийерде, ойто ло тегерик одычактар секириже берди. Јазап көрзө, кызылгаттар эмтир. Уулдын үстинде бир төс кызылгат күннин чокторына јаркынду ла сүүнчилү көрүнөт. Миша кычкыл ла соок кызылгаттан маказырап јиди, кузук чыгарды. Алдындагы чылап бирден јибей, алаканына көптөдө јууп, узак чайнап, тамагын јымжадып отурды.

Четтерге кирип турарда, энир кире берген. Сол јанында неме кажайарда, көрзө, койон мантап браатты. Уул тынду неме көрүп ийеле, таныжына јолыккандый сүүне берди. Онон бойынын койондый түрген жүгүрерден болгой, түрген базып та болбозына кородоп, койонго күйүнип јатты. Карануй койулып, тенериде јылдыстар узун кирбиктериле ойноп, имдеже берерде, Миша энезинин туразына кирип барды. Миша арыганына бойынын сөөктайагын да сеспей отурды. Энези базып келеле, ајдат: "Уулыма изү чайдан уруп береер!" Кандый да омок-седен кыс онын јаныла өдө берет. Ол Наташа ошкош. "Јаантайын мендеген-көкиген жүрер, кижиге чай да уруп бербес!" — деп, Миша ачынып турат. Онон кайдан да Зина келеле, чөйгөннин чоргозынан ла уулдын оозына чай урат... "Изү!Изү!" — Миша кыйгырат, чөйгөннөн ойто кандый да беске јок немедий серүүн суузын урулат. Миша оозын ачып, ого удур чөйилип турала, билинип келди. Соок эзин согот, тенерини кара-бајырт булут туй алып койтыр. Эртелей ыжык јер табып болбогонына кородоп, уул карачкыда ајыктанды. Ичкери карарып та не де јадыры. Оноор јылаар деп, оору будын эби јок кыймыктадып ийеле, онтоп јада берди. Онон бастыра ийде-күчин јууп јылды. Байа кара неме јыгын агаш эмтир. Онын алдына кирип, эмеш ыжыктана јадып турганча, будынын оорузы коркышта-

на берди. Эди сооп, ойто ло изип, үйе-сөөги сыстажып турды... Миша бу жолды өдүп, буттарына туруп ла алза, чек өскө жүрүм баштаары керегинде сананып, эмдиги түбегин эмеш те болзо, ундыырга албаданды. Онын санаазына ырызы жок төрөөн-таныштары кирди. Озо ло баштап ол энезине једер, оны ырысту эдерге албаданар... онон көөркий Зина... онын оогош уулчагы Айас. Ол Миша келгенде, кандый тын көөрөп, сүүнетен эди! Экилезин кожо апарар, энезине олор јараар учурлу. Эјези, беш балалу кайран эјези... Бу түнди Миша улаарып ла, оору-сыстан ойгонып ла, соокко тонуп, ойто эди-каны изип ле өткүрди.

Тан бозомтып ла келерде, Миша көстөрин ачып, сооктон ло эби жок јатканынан көжүп калган сын-арказын түзедип, керилди. Бастыра ла бойы тын токтоктон немедий сыстажып турды. Кей кечегизинен јылу: түниле јымжак, көбү кар јаап койтыр. Селеске-лей јаткан агаштын јоон төзи уулды кардан јаблактај бөктөп алтыр. “Ох! Тын оорыбаган ла болзом кайдат!” — деп шымыранып, Миша бүгүңги өдөтөн јолын сананды. Онон кардан јип аларга турала, сумкадан бир алама чыгарды. Сумказын уурзынып, таштабаганына сүүнип јатты. Оорып турган тамагынан неме ажар эмес, уул аламаны узак чайнап, арайдан ла ажырып турды... Јаткан јеринен эмди ле туруп, төмөн казалаткан болзо, айлына бүгүн ле једип барар эди. Анда энези оору... Јаңыс уулын сакуп, эжиктен көс албай јаткан болор... Сакуп-сакуп, чек чөкөп, коомойтый берзе?! Миша сол јалмажына айлана согуп, агаштын алдынан чыгып келди. Уурлап калгандый сумказын көксине буулап турганча, кара терге түже берди. Колдорыла көбү карга көмө чаканактанып, чоңчойыла тебинди, јылып болбоды: кар чаптык эдет. База ла катап тебинди, буды неге де тийип, уул јылды. База ла бир карыш јол өдүлген, онон база ла... Уулдын бастыра бойы кар, өдүктеринде, јүзинде, онон ончо бойы үлүш, соок...

Ол та јылып брааткан, та кыймыгы жок јаткан, та уйкуда, та чын жүрүмде?.. “Эне!Энем!” — бойынын шыйкылдууш үнинен ол ойгу болгонын билип, өңдөйип көрди. Онын карды ырып келген јолы тапту узун болуптыр. Ол ого бир эмеш ийде-күч берди. Көстөринин алдында кандый да кара немелер көрүңди. Уул лаптап көрзө, чанкыр тенериде јайым куштар токыналу кайып учулайт. “Куш болзом... Куш! Канаттарлу јайым куш... јараш, күчтү канаттарлу куш!” — уул база эмеш јылды, онон көксиндеги

сумказын јоктоды. Ол оны та кайда таштап ийген болбогой, бедреп кайра барбады. База ла кўннин чогы јерди јылыдып, Мишанын јўрегин сўўндирип турды. Ол јўрўминде кўнди мындый тын сеспеген, мындый коркышту маказырап, јакшызынып, кўнзеп јатпаган. Онон та уйуктаган, та эмеш ле ундынып јаткан, ойто ло ичкерлеер, јылар деген санаа онын арыган-оодылган эди-канына кыймыктанар ийде берген, јол улалган... Уул бир билинип келгежин, јаагыла тошко јапшынып, кўнкўрў јаткан, айландыра ай-карануй тўн болгон.

Онон бир билинип, кўрўп турза, алдында ўч ўй кижии онын ологро јетире јыларын сакып тургандар. Ол ологорды танып, энезин оору кижии не келдеер деп айдайын деерде, ологро јоголып калган. Онон чын ла билинип келзе, кем де јок, јаныс ла кушкаштар сыйтылдада эдип турган. Кўн, айас тенери... Миша кайдазын биллип аларга, бажын ўндўйтти. Ол тас болчокты арка јанынан эмес, чек туура јанынан ўдў бериптир. Је јолло керде-марда улус ўтсў, кыйгыны угуп ийер учурлу. Кыйгырды, је оозынан шыйкынактаган табыштан ўскў ўн чыкпады. Тегин ле бир оос кыйгы чыгарары мындый кўч болор деп ол сананбаган да. "Э-эй!" — база ла ўн јок, јўдўл уулды тумчалай берди. Јўдўли тоқынай берерде, ол ойто ло кыйгырат: "Э-э-эй! Болужа-ар! Э-эй, улуста-ар!" Удура: "Бу кем! Ке-ем!" — деген кыйгы угулганчылады. Уул тын ўкпўорип база ла кыйгырды, тындаланды: ол јанылгазы эмтир... Уул тон јерге кадалып, ойто ло јылды... онон нени де сеспей барды. Боочыдан кыйгы угулган јер јаар атту эки кижии јелдирип ийгенин уул билбеген.

Быйан айтпады

Бис Сары кызымла экў ўлўнисти јўк ле арайдан эдип алдыс. Ишке кўчим јетпес карган эмеен эмес те болзом, оорып јўргем. Балам дезе арай ла јаш: јўк ле он эки јашту. Улуска јалданып, јайнап-эштеп обоолодып та алгам. Эмди јаныс ла тарттырып алары арткан.

Баламнын адазы јок деп бодобогор. Ол эзен-амыр, јаныс деремнеде јадып јат. Мен ого, тўртўн јашту кижиге, он сегис

жаштуда баргам. Онын үйи улай ла оорып жүреле, беш балазын өскүс арттырып, жада калган. Эн жааны школды божотколок, кичинеги чууда болгон. Ол балдардын энези больницада жадып, онон божоп турарда, бис, ылгый ла жаш кыстар, олордын айлында сакмандаганыс. Мен, бойым да өскүс өскөн кижиде, ол көөркийлерди килеп турарым, көстөри карандажып, борорып калган отурлар. Сартакпай, балдардын адазы, сыны узун, бойы сары кижиде. Тилинин эптүзи чек ле саржулап койгон немедий. Мен ол кижини жараткам дезем чын болор. Кыс тужымнын арузын, баштапкы агару күүнимнин жылузын ол алган...

Менде жуук төрөөн-тууган болгон эмес, ол ло кожо иштеп турган үүрелеримнен: "Канайдайын?! Канайдайын, кыстар?!" — деп суразам, бойлоры тенек улус нени айдып бергилезин. Анайда ла мен Сартакпайла кожо журтай бергем. Бириккен ле жыл бис койдон чыгып калганыс. Чуудагы жаткан, школго жүрбей турган эки балазын, школдогы экүзин — ончозын көрүп, азырап кичеерге келишкен. Жаштары мени энезинип, сөсти угар болгон. Же жаандары, энезин жакшы билгилеери, мени чала жуутпай, адазына коптолоп, кыйгастанып, айтканымды чотко сукпай тургулайтан.

Сартакпай баштап ла тарыйын жалакай, робош болгон. Бир жыл жетпей жүрүп, айлында көп отурбас, база берер кылык тапкан. Бир жылдан мен бойым кысту боло береримде, онон күч жүрүм башталган. Жиидиме ле, тенегиме ле салдырып, ол күчти, ол өйдө өдүп келген ошкожым. Балдарга кийим-тудум көктөөрүм, түүрим... Түжине ле кире-чыга иштенип, чагым чыга берер. Оорып баштагам, кату жүрүмнен улам оорыдым деп канай айдайын, алдында да бир катап оорыган болгом. Же ондый жүрүм ооруумды жаанадып ийгени жарт.

Сартакпайдын кейтип турганын мен оогош балдар тапту чыдап, жаандары город төөн үредүге жүре берерде ле билгем. Жаш балдарлу отурарымда, улус меге килеп, неме айдышпаган эмтир. Канайдайын база, ыйлап, айткылап турала, токтоп калгам. "Кем айтты!? Төгүндегилебезин! Биске күйүнгилеп турган не... Укпа, кемнин де кобын укпа!" — деп, удур кертендеп, уйалбас көстөриле чике көрүп алган туратан эмес бедиде! Таайларым, таныштарым: "Жүре бер, жаңыс балаңды алала, жүре бер! Сен жиит, өскө кижиде таап аларын!" — дежи, не аайлу сайактагылабады.

Канча жүре берерге тидинбегем. Киж, байла, күүк эмес ине: отурган журты, бойынын да эмес болзо, же азыраган өскүс балдары бар... Онон өбөөниме эмеш те болзо, килегеним, жапсыганым ар-ткан, жакшы жүрүмге ижемжи болгон: айса болзо, киж уйалып-эштеп, санана берер болор бо? Мен Сартакпайдан өскө эр киж көргөн эмезим, бойымды онон башка эр кижиле кожо деп чек сананып та болбой тургам. Ол мени базына-базына келеле, түни-түжи жоголып калар болгон.

Бир катап, ол айлында жок тушта, мен тын оорып, аймактын больницазына келгем. Жаттыргызып койгондор. Бир күн больницанын халадынан уйала-уйала, столовыйдын жанына келгем. Жагыс жердин улусы туштаза, бала-баркамды угуп, садып алган аш-курсагымды берип ийейин, Сартакпайга жаттыргызып койгон деп айттыртып ийейин деп санангам. Столовыйдын жанында Сартакпайга түней киж көрүнөрдө, жолыгарга бойы келген деп тын ла сүүнгем. Онон ло көс албай, мен түрген баскам. Сартакпай шашлык садып алала, тууразында та кемге де күлүмзиренип баскан. Мен, жүрегим "чым" эдип, онын ууланган жери жаар көрдим, анда меге кураа, чоп-чон келин турган. Олор экү шашлыктан тиштеп, бой-бойына та нени де айдыжып, эрке көрүжип турдылар.

Мен Сартакпайдын кей базыдын уккан да болзом, оны өскө үй кижиле кожо качан да көрбөгөм! Көксимде кандый да соок болло, анда та не де үзүлө бергендий бодолды. Та не де үзүлгенчилеген кийнинде, эди-каным божоп, нени де эдер, сананар күүним келбей барган. Онон узак туруп калдым эмеш пе деп чочып, Сартакпай ла таныбазын деп, кайра болдым. Удура келген машина сигналдап ийерде, жолдон туура секирип, Сартакпай ла көрбөгөн болзо деп, анаар баштандым. Көрбөйтир, олор экү эптү-жөптү ары базып отурдылар. Бу ла өйдө ол мени ойто көрүп ийзин, кайказын, чочызын, айса болзо, уйалзын, келип мени килезин, анайда ла мениле коштой бассын, меге күлүмзирензин деген аайы-бажы жок күүн-санаа келди! Онон жүгүрип барала, онын ойножынын тойу течпеги дөөн тееп, быжыраш чачына кадала берер күүним келген. Же бойымды жүк ле арайдан тудунып, ойто больница жаар, ачу-короннон ло базындыргамнан арып-чылап калган базып ийгем.

Кожо жаткан үй улус менин чырайымды, кызарып калган көстөримди ажаарып ийеле, сураган:

— Не?! Айлында не-не болуп калган эмтир бе? Не ыйлаган?

— Жо-ок! Не де болбогон... — орыныма келип жада бердим. Бистин жердин келининен көстөрүмди жажырып айттым: — Оору-роболыма туйуксынып, карыгып ыйладым...бодоп ло...

Ол тушта тын оорыгам, больницада узак ла жаткам. Жажыл жайда жаткан кижин, агаштын бүри какталганча чыкпагамда. Оорумла кожо жүрегимдеги ачу-коронум да токынаган. Сартакпайла кожо эптежерис, онон мен жылу ла килемжи көрөрүм деген ижемжиден не де артпаган — ончозы какталган. Анайып ла Сартакпайга күүним бир канча соогон... Чөкөнгөм... жүре бергем, сары кызымды ээчидип алгам. Колхоз квартира берген. Сартакпайдын дезе, карып, санаа алынары жок болуптыр. Беженди ажып та жүргөн болзо, жаан кызы эртен-сонзын ла кижиге барар жеткен де болзо, санаазы ол ло кей-кебизин, бойы омок-седен жүрү. Өскө жерден кижин экелген, менин көргөн кижим де болордон айабас. Төрт кып туразынын (мениле кожо журтаарда, албаданып туттурткам) жангыс ла потологында кебис жок дежет. Кып-кызыл “Жигулизине” эмее-нин кайра жаттыргызып ийеле, мантадып турар.Оогош балдары баштап бисти айланып туратан, онон келбес боло берген. Байла, ол экүнин кылыгы болор. Өскө жер жаар көчө берейин дезем, чыккан-өскөн жерим, үренишип калган улузым карам. Бир санан-зам, олордон мен не качарым?

КЫСКА КУУЧЫНДАР

Төрөөнин бе?

Санал магазинди өдүп жүрөрдө, коштойында турадан Буркан өбөөн чыгып келди. Ол узак аракыдашка уужалып калгандый чырайын капшай ла сельпо жаар бурыды. Көстөрине оноортынан клееткен Санал көрүнө ле берди.

— Эй! Жееним, тур! — жаба жедижип алды. — Сен Санал де-зен? Бо-от, сен менин радной ло жееним, уул!

Санал тўжиле өлөн чабала, арыган кижиге: «Эйе, андый...» — дейле, базып ла браатты.

— Турзан да... Узак көрбөөм, эр болуп калтырын! — дейле, Саналдын көксине јудругыла тўртўрип ийди: — У-у! Сабарларым балчарылгылай берт, уул. Бу тōш карманында не бар? Ха-ха! Же, ийним (радной ло ийним не, айла), же, ийним, бала-баркан кандый чыдагылап јат?

Калганчы сōстөрдө Буркан Саналдын карманында болуштопты тыштынан сыймап көрди. Чырайы там ла јарый тўжўп, көстөри там ла јалакай боло берди.

— Ийним?! Менин сōөгим — сагал, өбөөн. Балдар менде јок, быјыл јангы айылду болдым.

— Хм-м... Энен — көбөк кижиге! Ипсө равно радной, кробный жееним. Сени јаан аганла булгаштырып турган ошкожым. — Буркан өбөөн јылу кўлўмзиренип, уулла коштой браатты.

— Слердин, јаан кижинин, мени јакшы билбезеер јолду. Менде ага јок, эјем бар ла... — Санал керектин аайын эмеш ондоп каткырды.

— «Таныбазаар јолду?!» Сени мен кабайда јадарыннан бери билерим, ийним. Сагышту-у бала болгон. Ушо ол тушта меге коркыш сўүнетен... Сенин ўйинди көрөргө туку качаннан бери санангам, ишле кожо чек кирип болбойдым...

— Же, киреер, былар? — Санал куучынчы «төрөөнине» эжикти ачып берди.

Ол кирип, Саналдын ўйиле колдон эзендежип, токтоду јоктон куучындап ла турды:

— Ийнимнин абакайы ден... Ары көрзө, ай кеберлү, бери көрзө...

Бу ла тушта столго болуштопты тургускан табыш угулды.

— Изүде јолой суу ичип келдим? — Санал омок үнденди.

Буркан оноор көрди. Столдо сүт урган куру болуштоп турды. Обөөн көстөрин јумуп, ойто ачты, чын ла куру эмтир.

— Бу мен бого качан келдим, балдар?! — Буркан тын кайкаган кижинин көстөриле айыл ичин ајыктап көрди. — Бу кем иш боло берди, кызым? Је калак, ачынбаар.

Кайа да көрбөй чыга берген кижинин кийнинен көрүп, Саналдын үйи сурады:

— Бу сенин төрөөнин кандый сан башка кижиде?

— Бу болуштоптон суразан... Олор төрөөндөр болбой — дейле, Санал каткырды.

Түк носоктор

(Уулдын куучынынан)

Бисти, үчинчи курстын студенттерин, «Юность» турбазада инструкторлор эдерге белетегендер. Јарым јылдын туркунына анылу лекциялар кычырылган. Онон май айдын баштапкы күндинде бисти походко апаргандар. Кырларда кары кайылбаган јерлер бар, соок, састарда толо суу... Је шыралаш болгон ло.

Бисле кожо педучилищенин студенттери болгон. Олордын ортозында орто сынду, јуунак бүдүмдү кыс јүрген. Чичке, коо сынду, кыс ла ошкош кыс. Бис он беш кижиден үч бөлүкке бөлинип алганыс. Одуланып, казан асканда, кожо ло, јолдо ортобыс аңчамынча ыраак, ээчий-деечий баратканыс. Бис экү эки башка отрядта. Је кезикте бис булгалыжып та калатаныс. Јаан рюкзак јүктенип, арка-јышты, кайа-ташту кырларды керип јүрерге база керек ле. Бисте, ченемел де јок болзо, је бис јиит болгоныс. Амыранып отурзаас, кожон, кокыр-каткы... Је эн ле учурлузы (эмди сананзам) — бистин бирүбис те комыдап, ойто јана бербегенинде. Бойына бүтпей тургандар озолодо керектү чаазынды јазадып, пионерлердин лагерьлеринде иштеер јөптү артып калгандар.

Je эн ле күч ол кыска келишкен... Ол кыста көрзөн күч те, эткан да жок, је онын турумкайын мен кайкаган эдим. Састу јерлерди кечип турарыста чын шыра ондо болгон эди! Төнгөзөктөрлө уур рюкзакту секирип болбозын. Секирейин дейле, соок сууга барып тўжерин. Анайып, суунын бойыла ла, төнгөзөктөргө илине-илине, та канчанчы састы кечип, амырандыс болбогой. Туруп, базар ой једе берген, а бис отурып ла јадыс. Мен ары-бери ајыктанып көрзөм, ол кыс походко кийетен јаан ботинкаларын уштып, көк мөөн носокторын сыгып отурды. Бис оны сақып отурган эмтирис.

Бисте узун конычту резин сопоктор болгон ийне. Ол көөркий та аларын билбеген, та ундып койгон? Је база ла эки беристеден ойто ло сас. Кыс носокторын ойто ло сыгат, је кургагы жок... Ўлүшке ле кийип, баскан эди. Мен кургак носокторымды ого берерге турала, тидинбегем. Онын шыразын ончолоры көргөн, је билбеечин, көрбөөчин болгылап турган. Ол албас та болор! А бу улустан аныланары меге коркышту болгон: «Көрөөр, мен киленкей, слер јаман улус!». Кем-кем мен чилеп база кыйналган?! Тегин ле килемји, ајару эдеринен улус не эби јоксынат не?!

Кыс дезе, не де болбогондый, ончолорыла кожо айландыра јарашты кайкап, керек дезе, күлүмзиренип те турган. Мен кыстын көгөрип калган эриндерин ајаарып, онын јуук таныш үүрелерине де, онын бойына да ачынып туратам. Бойы сурап та алгадый ла, је онын бүдүжинен ол айландыра бежен кире кижиден килемји де, болуш та сақыбай турганы билдирлү болгон.

Ол күн энирде ажанып, бис отты айландыра кожондожып отурганыс. Ол кыс бистин ортобыста јок болгон. Мен тўжиле чыгарып болбогон тўк носокторымды тудунып, кыска келдим. Носокторымды онын јанына салып койдым. Ол, үлүш носокторын ла ботинказын оттын јанына кургадып койоло, бойы уйуктайтан таарга буттарын сугуп алган отурды.

— Меге керек жок... Сас эмди учурабас дешкен, быйан болзын — кыс токыналу эрмектенеле, палатканын эжигинен кызыл таңдакты оноң ары көрүп отурган.

От ло Карганак

От тызырап күйүп ле јат. Омок јалбыштарыла будактарды јалап, курчап, экпинделет ле. Кезикте чокло «адып» ийет. Карганак кангазын тиштенип, очокло коштой отурат. Ол јалбырап јаткан турундардан көс албайт. Ого от нени де куучындап тургандый билдирет. Онын кызыл-сары јалбыштарынын бијези де солун көрүнөт. Карганак оттын «эрмегин» тындалап, онын ээлгир «бијезин» көрүп, бойынын учы-кыйузы јок санааларына алдыртып, узак отурат. Ол кышкыда болчок туразына көчсө, столдо чайлабай, печкенин оозы јаар јүткүүр...

Карганактын карыыр јажында эн ле јуук најызы — от. От јок айылда онын отурар күүни келбес. Карган кижинин ас-мас ижин эдип койоло, мынайда койу чайдан ичип, отко коштой чайлаарын ол тын сүүйтен. Кезикте урган чайын ундып, санааларга алдыртып ийетен. Өткөн јүрүмнин јолдорын ого бу ла очокто күйген изү ле күчтү от куучындап, эске алындырып тургандый бодолотон. От «тырс» адып, куучынын үзүп ийгенде, ол «чай сооды» эмезе «канга өчти» деп айдып тургандый билдиретен. Карганак ондонып келеле, отты көнжидип, айагына чай урар, кангазын туруннан камызар. От карган најызына танкы камысканына сүүнип тургандый, онон ары көөрөйтөн.

Карганактын айлына каа-јаа јеени кирип турар. Ол, буттары јаантайын соокко тонуп јүргендий, отко кийдире тееп алатан.

— Буттарынды тарт, от јескиндирбе! Бачинкан күйди! — эмеен арбанган кептү айдатан.

— Алдырбас... Јескинерге тирү эмес. Будак одырып јадаар ба? — деп, јеени отко түкүрип салар.

Мыны көрүп карганак атыйланып чыгар! Отты ол тын кудайзагынан да эмес, а озодон бери, ада-өбөкөлөриндий ок, тооп, байлап келген. Озодо көчкүн алтай кижинин јүрүминде от јаан болушту болгон. Ол отты баалап, энезиндий тооп, тапкан-јөөгөн курсагыла күндүлеп келген. «Амза, алкыжын јетсин. Јаантайын айлымда бу аш-курсак, јаан от күйзин!» — деп, айтканы болбой. Карганнын отты јаныс кижиге узун билдирген энирлерде эштеніп отуратанын јеени де кайдан билзин.

Карганак, жеени жүре бергежин изүзи астап, сооп калгандый отко бурулу көрөр. Очокты айландыра ару да болзо, жалмап, отко жаныдан будак салар. От бир эмеш чукулду тарсылдап жадала, ойто ло көнжий берер. Ол бойынын өчпөзін, мөңкүлүзін билип тургандый, Карганактын калганчы жылдарын жылыдат.

Киске ле Бар

(Чөрчөк)

Бу керек озо чактарда Киске жерлик тужында болгон. Алтайдын аба-жыштарында неден де жалтанбас жаан күчтү Бар журтаган. Оны андардын кааны — Каракула да тооп, айткан сөзін угуп, эткен керегин жарадып жүретен. Жалтанбас Бар бойына күчиле, керсүзиле түнгей казыр андарла тартыжып, канду-калапту согуштарда качан да жана баспайтан.

Бир катап койу аралла Бар табылу барып жаткан. Кенетийин кулагына онын адын адаган үн угулган. Токтой түжүп, Бар тыңдала на берген. Кандый да анын мактанып айткан үни жап-жарт угулды:

— Бар менин жуук төрөөним!

— Бу кем менин төрөөним боло берди? — деп, Бар будактарды жайладып көрди. Карагайда тийин отурды, ол жанында кайындагы Кискенин куучынын тындап отуры. Киске мактана-мактана келеле, айдып турды:

— Бар таайым карып та браат. Эмди ол андап эмезе жаргыга барза, мени эчидип алат. Күч жок... А мен жаныс тамашла болгонын ла жыга согуп саладым. Удабас Каракуланын он колы мен болорым. Бар өрөкөн мени ордына артыргызарга турган ошкош...

Бар бу сөстөргө коркышту ачынза да, күчи жок немеле берижерге күүнзебеди. Базып-базып, нени эдерин шүүп сананат: «Бистин аба-жышта мактанчак, төгүнчик ан табылыптыр. Ол неге де жарабас кылыкты канайда жоголтор? Алтайда андар күчин, керсүзін сөслө көргүспейт, агару керекле, чындык жалтанбас тартышла эмей».

Учында Бар Кискени канайда ченейтенин сананып алды. Байагы жерге једип келзе, Киске јымжак јенесте ујуктап јатты:

— Эй, менин карындажым! Тур, күчибисле маргыжалы!

Казыр табыштан Киске ойгонып келди. Карануйда көстөри күйүп, Барды танып ийди. Ары болуп качайын деерде, Бар онын куйругынан ала койды.

«Ук мени, Киске! Сен менин төрөөним болзон, сөслө эмес, керегинге көргүс. Эртең тура Кижинин айлына барарын. (Бу сөстөрдөн Киске коркыганына маарап ийди). Кижини менен де, Каракуладан да күчтүү. Сен оны жеңген, менин карындажым болорун. Менин күчим чын астап жүргөн болор бо, сенин айтканын-ла? Айса болзо, Кижини сен жеңерин? Же жеңү алып болбозон, бистин арка-тууга ойто айланба. Уят болор, сенин мактанганынды ончо андар билер» — мындай сөстөрлө Бар коркып калган Кискени божодып ийди.

Эртеңгизинде Киске Кижинин айлына жууктайла, жыраадан көрүп жатты. Удабай түнүктөн чанкыр ыш чөйилди. Кижини чыгып уй саады. Мыны кайкап көргөн Киске, Кижини ойто кире берерде, өлөңдө сүтти жыткалды. Оогошто эмген сүттин жыды эбелерде, ол чачылган сүтти жалап салды. Амтаны жарай берди. Бир канча күнге ол неге келгенин ундып, эртең-эңир сүт жалап жүрди.

Бир катап айылдын жанына өңөлөп келзе, удур жаан ийт чурап келди. Ол эзиле кожо андап жүрө келиптир. Чур-чуманактан улус чыгып келди. Эр кижини айлына кире берерде, үй кижини чакыга чыгып калган Кискеге килей берди. Ол казыр бүдүмдү Кижиге нени де айдып, Кискени сыймайт. Киске ондобогон, үй кижини эр кижиге мынайда айдыптыр:

— Алтайдын аны айлына келерде, кызыл канын төкпө, өнөтийин өлтүрбө.

Үй кижини Кискеге сүт берип, үйгө кийдирип алды. Ого жымжак, жылу тере төжөнүп, изү очокко коштой уйуктаары жарай берди. Же бир түн онын тужине коркышту Бар кирди, ол кезедип, Кижини жеңзин деп некеп турды. Киске жаман багырып ийеле, ойгонып келди. Орында Кижини токуналу уйуктап жатты. Киске онын үстине чурап барды.

— Бу мынызы жүүлө берди бе, кижини тырмап — дейле, Кижини анданып алды.

Жерге тын согулган Киске туруп, ойто жада берди. Киске белен сүт, эт жип, жажу жүрүмгө темигип калтыр. Ол анайда ла Кижинин айлында артып калды. Күчү жеткени кичинек чычкандар болды.

Эненин ырызы

Түниле көс жумбаган да болзо, Алтын уйуктап болбой, узак жатты. Оору-сыс токтогон, ак-жарыкка база бир кижичыккан. Жиит келин коркышту арыган, же бу санаадан өкпөөрүп, уйуктап болбойт. Алтын эмди эне... Эне! Ол ак-жарыкка, бу телекейге жаңы жүрүм, жаңы кижичыккан!

Же ошон шык ла уйуктап калтыр. Алтын көстөрүн ачып, палатанын ичин аяктап көрдү. Көзүнөтөн жайгы күн жаркынду чалыйт. Кожо жаткан келиндер балдарын эмчектегилейт. Олордун чырайларында бу ла күндий күлүмү эрке ойнойт. «У-у... Менин эркем, жаражай кызым, баатыр уулым... Ажан, ажан, балам!» — энелердин жалакай үндеринен, кандый да амыр, телкем күүннен келин күлүмзиренип жатты. «Менин баламды качан экелгей не?!» — деп, энчикпей сананды. Коштой отурган үй кижичыккан, онын санаазын биллип ийгендий, айтты:

— Сенейин энгерде экелер, амыра...

Эки ле күн өтпөй, келиндер кем кайда иштеп жат, кемнин өбөөни нени эдип жат, кемде канча бала — ончозын биллип алгандар. Башка салымду, жүрүмдү улус, же бир улу керек олорду жуукташтырып, түней эдет. Жер телекейге жаңы кижичыккан туулганынын неле де түнейлеп болбос ырызын ла оморкодузын жаңыс ла үй кижичыккан билер, ондоор аргалу. Балдардын кыбынан ый ла угулганда, кажы ла эне: «Менин балам ыйлайт ошкош, байа тойбогон эмтир» — деп, санааркай берер. Ак чууларга тулкулай оорол салган, бошпок кызыл чырайларлу, жымжак, жылу кижичектерди энелерине экелип бергенде, кыптын ичи жарый бергендий болор.

Алтын балазынын чуузын чечип, онын колы-будунан тудуп көрөргө энчикпейт. Эртен ол чыгар, балазын бойы жунар, тудар, чуулаар, эртен-энгер жаантайын кожо болор. Мындый санааларлу Алтын уйуктаарга жатты. Балдар да ыйлабайт, олор тойу, жаңы ла апаргандар. Алтынла жаңыс күнде келген жиит келин (он жети жашту) балазын эмиспей, мойноп турала, бүгүн койнына салып алган жатканына Алтын сүүне берген эди. Коридордо жаан табыш, улустын басканы угула берерде, ол туруп келди. Чыгып жүргөн бир келин айтты:

— Балазын эмиспей турган келинчек кача берген.

— Качкан? Кемнен, ненин учун качкан?! — Алтын, мында андый сөстөр кандый да эби жок угулып турганын сезип, сурады.

— Балазын албай, араай жүре берди не! — кем де чукулду айтты.

«Балазынан, эрке, оогош, болужы жок кызычагынан канай качат?! Энеден артык оны кем көрөр, кем кичеер? Жүрүм берген эргекче балазынан ол кандый санаалу, кандый жүректү барып жадат не?!» — Алтыннын бажында мындый санаалар айланып, жердин үстинде ончо балдар, ол тоодо онын да кызычагы, таштаткан немедий, жүреги сыстап турды.

Балдардын кыбында бала ыйлады, онон база бирүзи... азыраар ой жеткен. Алтынга баштапкы ла катап бу ый комыдалду ла сыкту билдирип, балазын да көрөрине сүүнип, күлүмзиренбеди. Ондо бала ла ыйлаганда, эненин тату сүдин эмбей жадып, өскүс арткан, тирү, су-кадык энезине таштаткан кызычак ыйлап тургандый бодолот...

Эртезинде Алтын ак, жаан турадан чыгып, балазын чебер апарып жаткан эжин ээчий басты. Кайра бурылып көрди, санаазына тоолу күндерге көргөн үй улус эбелип келди. Жаантайын ыйлашка кызарып калган көстөрлү жобош үй кижги. Ол күнүн сайын балдары жаткан кыптын эжигине барып, турар ла турар. Ары-бери өткөн келиндерге балдары учун чочыган, айдары жок кунукчылду көстөриле көрөтөн. «Бир-бирүзи тирү артар болор бо?!» — деген ижемжи бүтпеген. Онын игис балдары жүрбеген. Ол үй кижинин көстөри, чырайы, эжиктин жанында көлөткөдий турган арык бойы да Алтыннын санаазынан чыкпаган. Ол энезинин айлында беш бала карындаштарын калас сакаган... Онон оору, же ырысту келиннин чырайы... Ол балазын улай ла бойына жаба тудуп алган, узак отуратан. Келинди эмденерге ойто больница жаар ийгилеп, балазын арттыргылап салгандар. Калганчызында ол кыстын сукадык, күчтү бүдүми, же чырайы санаазына жарт кирбеди. Келиннин санаазыла, байла, ол көрбөгөн ырызын, жүрбеген жүрүмин сүрүжип барган. Же ол Алтыннын көрүп жүрген улузынан эн ле ырыс жогы. Качан бирде качкан келин оны бойы да ондоор, же... орой болор.

Тайгага Афродита келди...

«И-ых! Сени..!» — дейле, Артыш Эрменнин кулагына чыт туда берди. Эрмен калып барала, Артышты ондоп-солдоп, улдамдап баштады. Артыш, күчине, жаанына салдырып, уулчакты очокты ажыра ташталтып ийди. От шыркырап, кайнап клееткен суулу чөйгөн эжик төөн канкырай берди. Уулчак тумчугын жыжа согуп, колында канды, Артыштын кийик ле казыр көстөрүн ажаарып, ыйлап ийеле, ого чурап барды...

Өөн-бөкөннин шылтагы жараштын ла канчын-жаштын кудайы, Афродита, болгон. Эрмен будактап жүреле, жыгын мөштөр бедреп, айлынан ырай берген. Эниргери булуттап келген тенери, кенетийин калжу күзүрөп, күркүрөп, тын салкын башталган. Табышту шуулажып, сан-башка ээлгир биеге кире берген мөштөр, кайындар, жыраалар, эмди-эмди ле жеринен уштылып, Эрменди курчап, табарып баргадый. Салкыннын кажы ла жаңы экпиниле, күкүрттин күчтү үниле, агаштардын куулгазын, тирү табыш- шылыртыла кожо Эрменнин жүреги тыныда согулып, куйка бажы жимиреп, сыртына соок суу уруп ийгендий, тыныжы буулып, эди-каны соой түжет.

«Ух! Э-эх! Ой-о-ой!» — Эрмен секирип, айлана согуп, бажын тенериге, күкүртке удур канкайтып, экпинделет, ийиктелет. Ар-бүткенле кожо уулчак көөрөмгө лө куйунга кирип те калза, же жүрегинин туку түбинде бу ийде-күчтен, табыштан жалтаныш бар. Уулчак ар-бүткеннин балазы да, бир бүдүми, бир үзүги де болзо, же ол кижини, ондо сагыш ла эт-жүрек бар. Күкүрт — ол тайга-таш силкинер ийделү көөрөм дө, жүректи типилдедер, канды соодор күчтү де деп сессе, уулчак билер: күкүрт — ол сокор ийде, килемжи жок өрт-жутпа, ол бу жыгылып, күйүп калган мөштөр...

Колдорун жайа тудуп, жаш алдына айланып турала, Эрмен мөштөрдин ортозына кире конды. Эмеш токынап көрзө, жанында байбак, карган мөш жыгылып калтыр. Уулчак бойынан эки катап бийик тазылга жууктап, чарыпталган тазылдарды ажыктай берди. Жаш киреленип, тенеринин күнбадыш жаңы аруталып, тандак куйди. Бу тын жаркынду эмес чоктор үлүш тазылдарга жетти. Эрмен өкпөөрип, энчигип болбой барды, же ол бойынын ачылтазын

учына јетире эдерге меңдебей, јалтанып турды. Мынайда ла уулчак канча катап төгүндөткөн. Ыраагынан айдары јок јараш тазылкебер көрүнөр, је јууктап келзен, не де јок! Эмди ол јеринен кыймыктанарга коркып турды. Тазылда дезе кижинин таныш, јыланаш көкси... Ый кижинин коо мойны, кип-килен ийиндери, јараш эмчектери... Је ол мыны кайдан көргөн, кайдан билер?! Афродита?! Афродита! Эје, ол! Јараштын ла канчын-јаштын кудай ый кижизи... Эрмен јууктай базып, јазап көрзө, төгүндөтпейтир. Салкынга, күнге, соокко, јаашка кугарган јоон будак Афродита болуп, мында уулчакты сакып тургандый. Эрмен баалу табынтызын чебер сындырып, койнына сугуп алды. Чадырда от салып, чай тургусты. Онон Афродитаны бычакла эмеш јарандырып ийерге отурды.

— Кудай, түнейин, уул! — койдон келген Артыш айтты. — Је сен оны көп јондобо, үрөп аларын.

Эрмен унчукпады, Афродитанын сок јаныс колын, ичин чичкерте јонот. Артыш энчигип болбой, тура јүгүрди:

— Ой, уул! Сен јарашты тегин ле үребезен. Је көр... Ол ло бойы арттырган болзон, артык болор эди. Тфу! Кайран кижини үрөп салдын, а.

Эрмен Афродитанын өйинен өткүрө чичкерип калган колы ла ичин, олорго көрө, эр кижинин ошкош јалбак ийиндерин јаны ла ајаарды. Јүректе ару күүн ле агару көөрөм јоголып, байадан ла бери үредип, билечиркеген Артышка кыјырантыганы тынып чыкты. Ол үредип, онын ижине киришпеген болзо, Эрмен бойы да өйинде токтоор эди.

— Калактаба! Сенин ле керегине... — дейле, Эрмен кудайын от төөн таштап ийди. Уулчактын көстөринде изү јаштары јалбышка јаладып ийген Афродитаны јажырып ийди.

— Канайат, бу аамай неме! — деп кыйгырала, Артыш тазылды аргадаарга чырмайды.

Бу «јуу-согушту» түнде тайгага калын, көбү кар жааптыр. Тизеден өткөн карга койлор туйуктадып, чеденнен чыкпай турдылар. Артыш сок јаныс агаш күрекле јол арчыырга басты. Эрмен аланчыкта кыстап салган, тазылдардан јазалган «койын», «казын» көстөп, эн јилбүлү табынтызын карамдап, Артышты эзчий чыкты. Ол чеденнин эжигинен ала карды ырып, кырлан өрө басты.

— Якшы бө-ө! — деген табыштан Эрмен селт этти. Алдында Кармай өбөөн кара атту Караты каандый, кангазын бурладып турды.

— Якшылар... — дейле, Эрмен тескери басты.

— Кар коркыш жаады... Күн өксөй лө берзе, кайыла берер. Мынаар таскылдын эдегинде мајалайдын изи жады... — Кармай, карды тайгага түниле ол сеейтеген, эмди кайылары-кайылбазы база онон камаандудый, кангазынын сорулыла уулап, куучындайт.

— Адан качан келер? — карган Артыштан сурады.

— Бүгүн келер болбой — Артыш терин арчып айтты.

— И-и... — одорго ээчий-деечий чөйилип чыккан койлорды ширтеп, Кармай бир эмеш унчукпады. Онон кенетийин сурады: — Кече слерге айу келип жүрди бе? Мен кандый тал-табыш уктым?

— Айу эмес, өбөөн! Афродита келип жүрген! — Артыш удурбаза ченегендү көрди.

— Априта?! — Кармай кангазын да соорорын ундып, арыбери аяыктанып ийди. — Онон ол кайда барды?

— Эрмен јондоп-јондоп, от төөн таштап ийген! — Артыш туура түкүрип ийеле, карды арчий берди.

— Је барайын... — дейле, өбөөн торбокторын дөөн ууланды. Јортуп келеле, айтты:

— Тайгага Априта келген. Не көстөрөөр тазырайа берди, ондобой тураар ба? Је отогор ло, тойынаар ла...

Куулгазындый бије

Сценада чичке, ээлгир кыс бијелейт. Онын качарлары кызарып, көстөри сүүнчилү чагылат. Кыстын узун кара тулуны кажы ла кыймыкта, кажы ла јенгил секириште көксине оролып, толголып, кейде учуп турды. Учында бу тангынан жүрүмдү немедий суркурууш тулун кыстын колына кирип, тоқынай берди.

Бије божогон. Паслей ондонып келеле, улусла кожо колдорын чабынды. Мынайда студент Паслей сүүжине јолыккан. Ол кудайдын ак кужындый онын алдында канат-колдорыла талбып,

јенил учушта, јок, ол јайылган јажыл јаланнын јажу ак чечегин-
дий эзин-салкынга экпинделип, сүүнип турган эди. О-о! Кандый
јараш, кандый бијечи кыс болгон! А ненин учун болгон?..

Паслейдин үйи — Надя эмди де бијелеп јат. Ол школдын
балдарын кандый бијелерге үретпейт дейдеер. А байрамдарда
колхозтын клубында сценага чыгып келгежин Паслей бойы да
таныбай отурап. Бу тушта онын санаазына үйинин баштапкы куй-
ун бијези кирер.

Онын базыды да јараш, јенил. Јикпези јайылып, коо, узун
буттарыла «јорголоп» браатса, ол ло он сегис јаштудый. Быјыл
городто олор экү үредүчилердин јайгы үредүзинде јүрген. Пас-
лей кыпта отурала, үйинин коридордо келип јатканын бу чокым,
јенил базыттан танып ийетен. Эмди ле эжикти чебер ачып, ол
кирип келди. Үч бала азырап, чыдаткан деп бодобозын, онын
сыны чичке, ээлгир.

— Паслей! Театрда Махмуд Эсамбаевтин концерти болор!
Мен билет алып јадым! — үйинин сүүнип, көрөп калганы кор-
кышту эмтир.

Махмуд Эсамбаев чечен укту јарлу бијечи, концерт дезе,
үредү божогон кийнинде үч күннен деп угала, Паслей јөпсинбей
барды. Бала-барка, мал-аш, иш-тош...

— Телекейде јарлу бијечи! Мен оны көрөргө канча амада-
гам. Је артып калак, Паслей? — Паслей үйинин јайнузына да,
мекележине де чек јөпсинбеди. Онын јүрегинде та күнүркеш, та
күйүниш ойгонгон. Кандый да Махмудты көрөргө болуп, үйи бал-
дарын, айыл-јуртын ундып салган. Онон... онон эмеен-өбөөн улус
эки башка кыпта, јагы танышкан улустый түште ле кожо кинолоп,
столоыйлап јүргүлеер.

Надя неме болбосто, Паслейди тегин ле базып јүрек деди.
Оны эчидип, театрдын эжигинде јаан афишаларга экелди.
«Көрзөн, Паслей! Кандый јараш киж, кандый кийимдү. Бу испан-
ский бијенин костюмы. Испанияда, Махмуд бијелеерде, ондо ай-
дышкандар: «Бу киж — испанец!» А бу «Макумбанын» костюмы
ошкош. Јилбүлү! А бијелезе, бијенин күүзи кандый не?! — Надя
бијечинин јуруктарына баштанып алган өбөөнин соныркадарга,
көөрөдөргө чырмајат. Паслей бир эмеш јилбиркеп көрди. Учын-
да эстеген аайлу табыш чыгарала, айтты: «Карганын, баш бол-

зын! Канай бијелейт болбогой». Надя јолой ойто ло сѳстѳп баштады. Анайда ла, Надя јанарга, ѳбѳѳни концерт кѳрѳргѳ ѳпсинишпей арттылар.

Паслей јана берген. Надя концертте отуры. Ол бијечинин јараш кееркедип салган программаны садып алган. Ондо ончо ло бијелери бар болтыр. Бот бу «Алтын кудай» — индийский классический бије, бу бразильский бије — «Макумба», онон испанский — «Тореадор», чечен-ингуш бије. Оныла бијечи концертин ачты. Мыны ончозын эмди Надя бойынын кѳстѳриле кѳрѳп, кулагыла угуп отуры. «Махмудтын бијези — ол танынан бойы кѳѳдий» — деп тегин айдылбаганы јарт. Надяга бу кѳрѳш ѳскѳ, солун телекейде јѳрѳп келгендий билдирген. Ол бијенин кѳѳзине, куулгазынына алдыртып, бирде јайым куштый ап-ару тенериге шунуп чыгат, бирде јылу, јалакай талайда толкуларга курчадат, экчедет; кезикте канду, калју согуштын јаланында јалтанбас тореадорло кожо јѳреги тын типилдеп, оозынан чыгып келгендий; онон јѳрѳмле айрылыжып јаткан бразиль камдый эди-каны соой тѳжет...

Надя айлына једип барарда, јерлештери Махмудтын концертте соныркагылап, оны шылагылап турдылар. Ол јуруктарды кѳргѳзип, бијелерин куучындап берет. Паслей бу јуруктарды лаптап кѳрѳлѳ, Надянын куучынын, јерлештеринин соныркаганын, кѳйѳнгенин угала, ол концертте кѳрбѳгѳнине кородой берди. Качан да Надя ѳч бийик амадуларымын бирѳзи — ол Махмуд Эсамбаевтин бијезин кѳрѳри дегенин јаны ла эске алынды.

Јѳѳжѳлѳ куй-таш

(Озогызынан)

Карангуй текши койулып, тегерик ай айылдын ичин јарыдып ийди. Очокто от туку качан ѳчѳп, эки-јаныс ла чок кызарып јадат. ѳйинин уур анданып, ѳшкѳргенинен Јѳс онын уйуктап болбой јатканын билип отурды. Байа, эрте карып калган, ѳн чыгарбас эмеени ого удур эрмек айдарда, Јѳс ого кизиреп чыккан. Јудругын тѳѳнип, ѳстине барган, је согорго тидинбеген. Эмди ол канча јылга шыраны да, ырысты да (јокту-јойу улуста ырыс та кѳп кайдан келзин) ѳлежип, беш балазын чыдадып отурган ѳйин килеп јатты. Ол коркып та, уйалып та турган болбайсын?

«Кайдарга улустын акча-јөөжөзін! Ый-сыгыды, каргыжы бажына једер, бастыраын, бала-баркана кинчеги једер. Токто, Јүс! Санан! «Барбазым!» — деп мойноп ий. Акчабий јангыскан алзын, бойсын. Ол кире албаган ба, јибеген бе?! Бистин качан аргалу-чыдалду јаткан тужыс бар. Бойсын, бо-о-ойсын!» — мынайда калактап, үйи көстөринин јажын кирлү јениле арчып отурган.

Өй сан башка, јарты јок. Улус өлтүришкен, согушкан... Бир кезектери бис «кызылдар», экинчилери бис «белейлер» дејип келгилеер. Ол «кызылдарла» кожо мылтыгын јүктенип, јангыс адына минеле, кичү карындажы јүре берген. «Јокту-јойуларга јайым, јангы јүрүм экелетем!» — деген. А ол, Јүс, кырлан бажында атту улус ла көрүнгенде, кача берип турган.

«Айса болзо, карындажым чын јолдо? Ачына-коок Акчабий-ле та не коштонышкан кижі мен?!» — Јүс бүгүн бу сурактарды бойына та канча берди болбогой. Је онын бу санааларыла коштой чек өскөлөри айланып, баштапкызын көмө базып турган: «Јок-јок, өй сан башка! Эртенгизин Эрлик-бий де билбес. Бу булга-лыш-чакпырттын ортозында байыыр керек. Акчабий, сүмелү, ач танма, онызын јастыра сеспеген. Ол кускун чылап «секти» чын билген... Је ол бай. Ого онын ачы, бөрүдий калјуузы, кижиге күүн јогы токынал бербей турган ийне. Түк! Сектин кускунын! — дей-ле, Јүс јаан үшкүрди, канза камысты. Онон ойто ло санана-сана-на берди. — Тоногон акча-јөөжө бай, аргалу-чакту улустын... Эки-үчүзин өлтүрип те саларга келишти. Артык немени не кысканар? Чек ле өлө бергедий атпактангылап, кийниннен сүүртелгилеп тургулаар. Түк! Акыр, атанар. Акчабий чын јангыскан артына бербизин!»

Јүс өчүп калган канзазын очокко кагып, үйинин тыныжын тындалап, бир эмеш отурды. Ол уйкуда да болзо, уур тынып, јаш баладый улаарып јадат. Эмеенинин байагы јайнулу ла өчөмик көстөри санаазына јап-јарт кирип келерде, јүреги карузыганынан ла килегенинен сыстай берди.

— Бүгүн калганчы ла катап, эжим. Онон... токтоорым... — Јүс араай шымыранып, үйгенин ле ээрин тудунып чыкты.

Тоноп алган јөөжөлү куй-таш уулу јортуп отуларда, ого канча ла катап кийнинен кижі кыйгырды деп билдирди. Јүс, ала-күне кара терге түжүп, карарып турган айлы јаар кайра көрүп салат.

Санаазында эмеени ойгонып келеле, оны адап, ойто бурыырга кыйгыргандый болот. Та уур санаалардан арыганынан, та уйкузы жок тундер откургенинен, же Юстин кенетийин уйкузы келди. Тискинин бош салып ийген ат бйдүриле берерде, ол «серт» этти. Бойына ачынганын атка тжүрип, тискинди силке-былка тартып, ичкери мантадып ийди.

Сөөктү-Кобыга једип келерде, койу четтерден чичке сыгырыш угулды. Јүс анайып ла каруу јандырала, Акчабийди јаман сөстөрлө айтлап салды.

— Удабас тан јарый берер, Јүс. Не узак болдын? Кем-кем көрүп ийген болбозын?! — коркып калган Акчабий Јүске удурда јортуп келеле, сурады. Онын оозынан аракы јаарзып турды.

— Коркыба, үзе јакшы... Је, јиит кижичык, таажы, уул! — Јүс аттан уур тжүп, кайа јаар канкайып көрди.

Азыйда, койлоп јүрерде көргөн куй эмди керектү болорын ол билген бе? Јүс Акчабийдин эмдиге турганын көрүп, үнин тындып ийди:

— Чык! Таажы, мен карган. Сен јолды јакшы көрүп алган, айдында јастыкпазын... Менин сүрим коркышту тжү јат... арыган ошкожым. Је-је!

Акчабийдин көстөри айга соок јалтыражып, ол туура басты. «Чын ла бөрүнин бойы...» — деп, Јүс јескинип сананды, агашка јөлөнип отура тжүшти. Озо ло, бу керекти баштагылап турарда, Акчабий оны чала базынып, јакарып, кизиреп турар болгон. Је ол казыр, ач та болзо, коркынчак болгон. Јүс оны эки ле тоноштын кийинде колго тудуп алган. Акчабий, јалтанбай удурлажып турган эрди адып, бир канча ырап јүреле, ойто кайра бурыган. Анда јиит, јараш келин ый-сыгытта арткан. Јүс Акчабийге јаба једижип, јиткезинен ман бажынан ала койгон. Тере тоннын јаказы тыдырай берген. Јүс карып та јүрзе, же күч ондо бар ла болгон. Ого үзеери ачынганы да коркыш! Уур јудруктын күчин билип ийеле, Акчабий Јүстин алдына јалынып, јылгажактай берген эди...

Акчабий четтер ажыра базала, Јүстин отурган јерин айланып, эмди чике ле кийинде болуп калды. Оны өлтүреле, јөөжөни јаныскан алар деген санаа ого туку качан келген. Онон өштөнкөй Акчабий Јүстин токтоктогонын ундыбай јүрген эмей. Бого ол эртелей келип, Јүсти кетеген. Је ол узак сакып, ат үстине үргүлей

берген. Ады четтерге терен кире бергени, келип јаткан Јүстин түрген мантадыжы адарга бербеген. Эптү учурал келишкенине маказырап, Акчабий кискедий јууктап турды. Јүс үргүлей берген ошкош, нени де сеспейт. Сөөктү-Кобынын амырын мылтыктын табыжы бузуп, кайа-ташка узак торгылып барды, јаан удабай түргендеп турала, кайадан ашкан Акчабийдин кыйгызы кызыл тандакка будыткан кырларга јаныланып калды.

Јайымка

Кичү уулы аякта көчөзин орын-төжөккө төгүп алган, уймап отуры. Јайымка кыйгырып ийеле, балазы дөөн тап ла эдерде, печкедеги сүди ажына конды... Чек ле манзаарып калган турарда, тышкартынан Неекейдин үни угулды: «Калаш келт, капшай! Капшо-ой, Јайымка!». Јайымка сүттү казанды тургузар јерин таппай турала, столго тургузып койды. Онон уулын јунуп, кирлү төжөкти болчоктоп, санаа алынала, ойто сууга јибидип чакпырады. Јайымка эмди уулчагын канайып салала, магазиндеп баратанын билбей бир эмеш турды. Капшай кийиндирип ийеле, айылдаш эмегеннин айлына апарып, эжиктен кийдирип, магазин јаар јүгүрди. Кирип келзе, эжикке јетире улус тыгылып калтыр. Канайдар? Очередьке туруп алды. Турды ла турды, буттары чек чылап, улустын эрмеги, табыжы бир ле күүлешке көчө бергендий угулат. «Бир ле шил, бир ле болуштоп аларым! Калаш керек јок!» — деп, јынгырууш үн Јайымканы чочыдып, кыйгына тийе берди. Көрзө, Неекейдин эмеени эмтир. Ол калашка турган өбөөндөрди арыбери јенил јайладып, садучыга талонын ла акказын сунуп ла туру.

— Бата-а! Бу не болгон неме?! Уйаттузын! — деп, көстөриле Неекейди бедреди. Көрүнбейт, јана берген ошкош.

— Калаш јибес улус! Ха-ха! — деп, Неекейдин үйи сүүнип, болуштобын тудунып чыга берди.

Јайымка куйка бажы јимиреп, эжик төөн көрүп ле салат: «Кижинин эмеени самтыраган, эдиреген кирип келбезин! Айла тон будыырга турган «Морилкамды» ичип, чырайы чек ле черниладый болуп калган јүрген». Очередьте турган өбөөндөрдин: «Үчин-

чи күн калашка жетпедим!» — деген чур-чуманак табыжы коркыштана берди. Айдарда, калаш божоорго турган эмтир. База бир канча үй улус киргилеп, өбөөндөрдүн табыжына ажару да этпей, шилилерин кармандангылап чыгат.

— Калаш божоды! — садучы омок жарлады.

— Школдон келген балдар калаш жок не болор? Калаш тударга келижип жат... — деп үшкүрүп, Жайымка жанып клеетти.

— Калашка жетпедин бе, Жайымка? Оңдо менин «энем» жүрү бе? — туразынын эжигинде Неекей туру. Ол кийимин та качан жунуп койгон, кургадып салтыр.

— Болуштоп алала, чыккан эди... Кызычагыннын гриби өтти бе? — Жайымка кунукчылду сурады.

— Кем жок... Эртен ишке чыгып жадым. Ол үй кижини балала бүгүнчө отур дееримде, жүгүрө берип турганын... — Неекей ыйламзырап айдат.

Жайымка балазын кучактанып алала, жанып келди. От салып, курсак азар, калаш быжырап, уй саар... Либидип койгон кийимдерди жунар... О-ох! У-ух!

— Бу не кынзып жаткан киж, сен! Аракыга жүүлип, жакшы уйуктап та болбой жадын — Жайымка үйинин арбаныжынан ойгонып келди.

— О! Кудайым! Түженген турум не! Жакшызын, макалузын! — деп, Жайымка көкип, белен курсактан ажанып алды. Бүгүн байрам! Тонын кийип турарда, сүт ажа берди. Үйи балазын кучактанганча, оноор болды. Жайымка чыгып отурза, эжиктин жаагында кийим чогул салтыр... «Салымы башка кайран кыс...» — деп кожондоп, Жайымка оромды төмөн магазин дөөн басты.

Адын кем, ак куум

— Слер кажыга жетире брадаар?

— ...

— Слер кажы жердин?

Кыс ойто ло унчукпаган, ийиндерин кызынып, көргөн.

Слердин адыгар кем болды? — уул эмеш турала, база ла сурады.

Кыс унчукпаган, автобуска кире берген. Күлөр кийнинен кйрп, јерине отурып алган. Олордын јери коштой болгон. Уул гордтон ло бери кысты араай көрүп келеткен. Ол бош салып койгон узун чачту, ак чырайлу. Бу чырайда, күрен көстөрдө солун не де бар. Алтай кожондо андый ла билдирер-билдирбес јайну, кунук бар эди. Је кысты кунукчылду деерге база келишпеген. Ол бойынн кандый де кеен, јилбилу санааларын јажырып, кемге де айтпаска тургандый билдирген. Айса алтайлап билбес?

Автобус јорыгын улалтып ийерде, уул ойто ло эрмектенген: Алтай кыс, бойоордн тилигерди билбей јадыгар... Эмди коп кыстар андый...

Кыс ол јаар көрбөгөн дө. Уулга эби јок боло берген. Кижиге ол та не јапшынып, шылап турган? Куучындажар кууни јок кижиде не јаман? Је уул кыска калганчыда кандый бир ачу сос айдала, чек унчукпас деп сананган:

— Слер, байла, тил јок эмезе тулей болбойоор... Ол кенетийин Күлерге түрген бурылып, удур көргөн. Онын көстөри ачурканганду ла соок болгон, а кайда да түбинде кунукчылду. Уул маказыраганду көрүп отурган. Кыстын јараш, ачык көстөринде јаш айланып келген. Уул капшай ла томен коргон. Кыс чачын түзедип, билдирбезинен јажын арчып, кознокко бурылган. Уулга олор јуук таныш бололо, эмди тын өөркөшкөндий билдирген.

«Тил јок... тил јок» — бу сөстөр Күлердин бажында айланып турды. Онон кенетийин ле келген «тил јок?!» деп санаадан ол корко берген. Кыс үзе угуп, је удур нени де айдып болбогон. Нени де айдып, кысты тоқынадып, буруланар керек. Је уулдын эрмектенер кууни келбеген, ол байадан ла бери балырап келген. Эмди куучынданза, ол кыска онон ары кобркодинип тургандый болбос по? Уулдын кажы ла sozi онын јүрегине ийнедий сайбас па?

Кырлар кеен, бастыра ла јажарып, чечектеп јат! База бир токтогон јерге чечек берзе, кайдар? Уул јүрүминде кемге де чечек сыйлабаган. Кинодо кыстардын чырайы кандый јарык ла ырысту боло беретен эди, анайда ок бу кыс күлүмзиренип, чечекти тудар.

Кенетийин автобус јолдон тууралап, јар дөөн болгон. Ол ло өйдө улус кыйгырыжа берген. Јеткерди уул јүрегиле сезип, кош-

той кысты кучактай алган. Бажында жангыс ла кыс керегинде санаа: «Кысла не болор?! Оны канай аргадаар!» Автобус канча анданып, төмөн түшкенин уул сеспеген.

...Кандый да улус оны сүрүжет. Уулдын буттары оорыйт, жүгүрүп болбойт. Учунда оны эки колынан, буттарынан тудала, карануй тамы-оро дөбөн таштагылап ийет. Күлөр ачу кыйгырат, узак ла түжет. Жүрүмди сүүген бастыра күүниле, жаш эди-каныла өлүмгө удурлажып, ак-жарыктан барбаска чырмайт. Же ол там ла там төндөйт, өрө сарбайышкан жыдалар ого ачу кадалат. «Эне!» — деп, коркышту багырып, уул билинип келди. Ол та. уйуктаган, та билинбес жаткан — ондободы. Буттарын селескей салып, тартырып койгон, ачу. Озо ло кысла, улусла не болгон — оны билерге амадаган. Тирү арткандар үези мында эмтир, шыркалу. Уй улустын палатказында автобустан улус бар деп угала, уул санитарканы көрүп келзин деп сураган.

— Көөркийдин болбой кайтсын, уулым?! — дейле, үй кижичыга берген. Удабай ол билгенин, укканын уулга үзе жетирген. Кыс жок... Айса ол тирү, уулды таап алар. Кыска айткан бастыра ачу сөстөрүн де, кожо брааткан улустын чырайын да сананарга уулга күч болгон. Кезикте уул кыска чечек берип турганын, кыстын күлүмжизин табыш жок кинодо чылап көрүпжадатан. Учунда ол чын ла болгондый билдирген. Же кыстын жашталган көстөри эбелгенде, уул бойын бурулдан бурулу сезетен. Бир катап, коштой орында жаткан өбөөн сураган:

— Буттарын тын ачыйт па? Алдырбас, чыдаш. Сен ырысту.

Байла, уулдын чырайында бастыра карыкчлду ла шыралу санаалары журалган. Уул табыш жок ыйлап турганын ол тушта билген. Жаштар ол ло уур санаалардый ээчий-деечий урулып турар, же андый ыйдан кижинин көксинде жеңилбес.

Онон уул жазылып жанган. Кыс жок... Же ол оны каран сакыган, бедреген, иженген. Оору жүрегинде сан башка сөстөр туулган: «Адын кем, амадуум?! Адын кем... Айтпай не бардын, ак куум? Араай кожоным, ачу салымым».

БАЖАЛЫКТАР

Жергелей Маскина. Салымды ээчий сөс берилген	3
Өч	5
Көк бөрү	11
Мөш не керегинде шуулайт	15
Озогы нөкөр	19
Соок күскиде	22
Адан керегинде куучындап бер	26
Оройыч — керектү кижі	31
Эбирip келбес өй	38
Боро ат	42
Санааны ээчиip	46
Бүт меге, бүт	49
Өй эне	52
Кайда сен, кыс?	58
Куш камнын төрт темденгени	65
Чоокыр атту Чодыр-баатыр	69
Тоновичтин бир күни	76
Алтынга толыбас арба	82
Тайгыл	84
Кускундунын ажузында	87
Быйан айтпады	95

КЫСКА КУУЧЫНДАР

Төрөөнин бе?	99
Түк носоктор	100
От ло Карганак	102
Киске ле Бар	103
Эненин ырызы	105
Тайгага Афродита келди	107
Куулгазындый бије	109
Жөөжөлү куй таш	111
Жайымка	114
Адын кем, Ак куум	115

Нина Баштыковна Бельчекова

О чем шумит кедр

Рассказы
На алтайском языке

На переплете фото А.И.Шодоева

Редактор З.Ш.Шинжина
Худ. редактор Е.И.Ортонулова
Тех. редактор А.К.Торбокова
Корректор Л.А.Патагашева
Набор и верстка Э.И.Шинжина

Подписано в печать 02.02.2005. Формат 60x84^{1/16}. Бумага офсетная №1. Печать офсетная. Гарнитура Arial. Усл.п.л. 6,97. Уч.-изд.л.6,53. Тираж 500.
Заказ 197

ГУ книжное издательство «Юч-Сюмер — Белуха» Республики Алтай
649000 г.Горно-Алтайск, ул.Чорос-Гуркина, 38

ГУП «Горно-Алтайская республиканская типография»
649000 г.Горно-Алтайск, пр.Коммунистический, 35

70-00

Нина Баштыковна Бельчекова (Саданова) – прозаның эки жуунтызының авторы. “Чечектер имдежет” деп баштапкы бичиги 1981 жылда чыккан. Нина Баштыковнаның куучындары газеттерде, альманах - журналдарда, авторлордың жаба жуунтыларында жарлалган. “Мөш не керегинде шуулайт” – автордың үчинчи бичиги, ого жарлалбаган да, жарлалган да куучындары кирген.

